

**BARANYA, BALKÁN,
NÉPMOZGALMAK A BALKÁN-FÉLSZIGETEN**

Szerkesztette

Wittmann Tamás

Balkán Füzetek No. 13.

Pécs, 2024

Kiadja: a PTE TTK FFI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja

7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

Szerkesztőbizottság: Prof. Dr. Dövényi Zoltán

Prof. Dr. Pap Norbert

Dr. Kitanics Máté

Dr. Végh Andor

Prof. Dr. Tóth József †

Vendégszerkesztők: Wittmann Tamás

Sorozatszerkesztő: Dr. Reményi Péter

Borítóterv: Szász István

© Szerzők

ISBN 978-963-626-317-1

ISSN 1588-6557

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így a sokszorosítás, terjesztés, fordítás joga fenntartva

Tartalomjegyzék

Előszó	4
<i>Konkoly Sándor</i> : Csata Majsnál: az 1687-es dél-baranyai hadjárat elfeledett hadművelete	6
<i>Végh Andor</i> : Felsőszentmárton társadalmi és demográfiai fejlődésének egyes kérdései a 18. – 19. században	20
<i>Wittmann Tamás</i> : A Baranya-háromszög történeti térképeinek elemzése.....	35
<i>Nagy Tamás</i> : Az ajsvatovicsai zarándoklat szerepe a bosnyák identitástudatban és a geopolitikai játszmákban.....	49
<i>Zagyi Nándor</i> : A volt Jugoszlávia területe, mint az euromediterrán zsidóság érintkezési zónája	57
<i>Orsós György</i> : Az etnikai tájkép fogalom földrajztudományos használatáról	72

Előszó

A Balkán Füzetek új sorozata (a 20. században már létezett egy ilyen sorozat) 20 évvel ezelőtt indult, mint a Pécsi Tudományegyetem Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja kiadványsorozata. Az elmúlt két évtizedben a jelenlegivel együtt 16 „füzet” jelent meg a legkülönbözőbb témákban. Professzorok, vezető szakértők éppúgy írtak bele, mint pályakezdő kutatók, doktorhallgatók.

Több olyan kötet is megjelent már, amely kutatási programok eredményeit tette közzé. Így van ezzel a kötettel is. Kutatói közösségünk a 2024-es évben egy új tudományos projektet indított „*Magyarország és a Nyugat-Balkán*” címmel. A vizsgálatokat az OTKA támogatja (OTKA K 146585). A projekt széles feladatrendszerrel valósít meg. Geopolitikai, a magyar gazdaság balkáni szerepvállalásával kapcsolatos, továbbá a határmenti térségek szerepével összefüggő kérdések szerepelnek a projekttervben. A kötetünkben olvasható tanulmányok egyrészt segítenek a magyar határtérséget történeti mélységében megérteni: a majsi csata, Felsőszentmárton illetve a Baranya-háromszög történeti adatbázis általi vizsgálata hozzásegít minket, hogy a török uralom és a törökellenes harcok lenyomatát illetve az ezek által Baranyában kialakult etnikai heterogenitást és népességmozgást a magyar-horvát határ mindkét oldalán tovább vizsgálhassuk. Jelen tanulmányok másik fele a Balkánt érintő vallási és kulturális térképek vizsgálatával foglalkozik: Ajvatovica és annak bosnyák identitásformáló szerepe, az euromediterrán zsidóság több országot átívelő nyugat-balkáni érintkezési zónája illetve a Balkánt érintő tájfogalmak változása.

Jelenleg három nagy csoportba sorolhatjuk a Balkánon megfigyelhető legjelentősebb külső geopolitikai hatásokat, úgy mint (1) az 1990-es évek óta zajló, összetett euro-atlanti integrációs törekvések és folyamatok; (2) a 2000-es évek végétől felelősödő (nagy)hatalmi versengés; (3) a 2022. február 24-én Ukrajna ellen megkezdődött orosz invázió és a rá adott nemzetközi válaszok.

A kutatás célja a nyugat-balkáni államok (a déli szomszédságunk) magyar szempontú, külső gazdasági, (geo-)politikai, integrációs kihívásai és belső alkalmazkodási kényszereinek vizsgálata az ukrajnai háború következtében átalakuló, alapvető bizonytalanságokat hordozó világban és Európában az alábbi részcélokon keresztül:

1. A változó nagyhatalmiság és a kisállami helyzetek kölcsönhatásának feltárása.
2. A nemzeti politikai közösségek államterületekkel és határokkal kapcsolatos ideáinak és elképzeléseinek, a nemzeti geopolitikai narratíváknak; az Európa-tudatoknak; a vallási, kulturális, gazdasági nagytérségi tér-képzeteknek a vizsgálata.
3. A magyar gazdaság fejlődésének és nemzetközi mozgásterének alakulása szempontjából igen fontos a déli szomszédsággal folytatott gazdasági és politikai kapcsolatok alakulása. Ennek megfelelően elemezzük a legfontosabb külső szereplők Balkán gazdaságára gyakorolt hatását, a magyar gazdasági kapcsolatokat befolyásoló tényezők alakulását, valamint az infrastrukturális hálózatok és fejlesztések hatásait a Nyugat-Balkánon.

A Nyugat-Balkán magyar szempontból legfontosabb határtérségei, politikai, társadalmi, gazdasági, stb. szempontú elemzése, különös tekintettel a magyar és a horvát határszakaszokra

valamint Bosznia-Hercegovina határproblematikáira. A magyar határtérséget összetett módon, változásaiban és történeti mélységében tekintjük át.

Ez a jelenlegi szám egy olyan válogatás, amelyben a tanulmányok széles spektrumban készültek, doktorhallgatók és aktív kutatók közreműködésével, főként baranyai témákban, de kitekintéssel a Balkán térségére is.

A tanulmányok sora Konkoly Sándor munkájával a Mohácsi-síkságon fekvő Majsnál kezdődik, írásában az 1687-es dél-baranyai törökellenes harcok egyik csatájáról, az augusztus 6-án, Majs környékén történt ütközetről ad pontosabb képet. Ezzel hozzászól a legújabb Mohács-vitához, ahhoz a kérdéshez, hogy a síkon lezajlott törökellenes összecsapások helyeit hogyan tudjuk elkülöníteni. Dr. Végh Andor elemzésében szintén a magyarországi Baranya vármegye egyik településére kalauzol bennünket. Írásában a horvátok lakta Felsőszentmárton társadalmi és demográfiai fejlődésének vizsgálatát ismerteti velünk. A kvantitatív történeti demográfiai módszerek és kvalitatív vezetéknev-elemzés segítségével végzett munkájával hozzájárul a Dráva-menti horvátok történeti demográfiai és migrációs kutatásához. Ezt követően a mai magyar határ túloldalára fókuszálunk, a Baranya-háromszög településszerkezetében és helységnevyagában történt változásokról olvashatunk Wittmann Tamás írásában, melyben öt évszázadból 29 történelmi térkép vizsgálatával a török hódoltság és az etnikai változások lenyomatáról kaphatunk képet. Még délebbre haladva a boszniai zarándokhely, Ajvatovica bosnyák identitástudatban betöltött szerepéről ír Nagy Tamás. A hálózati modell segítségével a bosnyák vallási identitástudat egyes térbeli helyszíneit határozta meg, illetve Ajvatovica példáján bemutatja Szaúd-Arábia és Törökország eltérő hatásgyakorlását a bosnyák identitás formálódására. Dr. Zagyai Nándor tanulmányában szintén a volt Jugoszlávia területe kerül górcső alá az askenázi és szefárd gyökerű euromediterrán zsidóság érintkezési zónájaként. Írásában a régió zsidóságának társadalmi-kulturális viszonyait, annak alakulását mutatja be térben és időben. A tanulmányok sorát Orsós György írása zárja, melyben a tájfogalmak elméleti háttéréről és az etnikai tájkép fogalom földrajztudományos használatáról ír a Balkán viszonylatában. Írásában kifejti, hogy a délszláv háborút követően az új etnikai jellegű népességmozgások miképpen hatnak és teszik indokolttá az etnikai táj fogalom használatát a Balkánon.

Pécs, 2024. július 20.

Wittmann Tamás

Dr. Pap Norbert

Csata Majsnál: az 1687-es dél-baranyai hadjárat elfeledett hadművelete¹

Konkoly Sándor²

Bevezetés

Buda 1686-os visszafoglalását követően a bő másfél évszázados oszmán-török uralom végleg leáldozni látszott, ennek bizonyosságát azonban csak az 1687-es Harsány-hegyi csata hozta el Magyarországra számára. A rendkívül gazdag írásos és illusztratív forrásainknak köszönhetően a második mohácsi csatának is nevezett diadal az egyik legalaposabban feldolgozott ütközetté vált a visszafoglaló háború kiemelt eseményei körében (Szita L. 1987a, 1989, Polgár B. 2020). Jóval kevesebb figyelem irányult azonban a csatát megelőző és követő fegyveres konfliktusokra, amelyek valóságos hadszíntérré alakították az egész dél-dunántúli régiót, és hosszú időre nyomot hagytak a tájhasználat jellegében és a térség településszerkezetében. 1687 nyarára Baranya egész területe és a Dráva melléke is hadműveleti területté vált (Szita L. 1993b). A rendelkezésünkre álló hadinaplók, hadi- és diplomáciai jelentések, illetve haditudósítások, magánlevelezések és térképi ábrázolások anyagából egyaránt kitűnik, hogy az 1687-es dél-baranyai hadjárat jelentősebb hadmozdulatai a Mohács – Siklós – Old – Valpó – Eszék – Dárda – Baranyavár központi helyekkel jellemezhető térséget érintették a legintenzívebben. A csatározások a Mohácsról Pécsre, Siklóra, Baranyavárra, illetve a drávai átkelők irányába tartó útvonalak mentén lehettek a legaktívabbak. Földrajzi értelemben tehát a leghevesebb küzdelmek a Mohácsi-sík – Dráva-mellék – Drávaköz tájegységek területén és a Villányi-hegység tágabb előterében folytak. A Duna és a Dráva vonala 1687 tavaszára stratégiai szempontból ismét felértékelődött. Az Udvari Haditanács rendelkezéseinek megfelelően 1687-re kiépült a déli határvédelem, amelynek egyik legjelentősebb állomása Mohács volt. A jobb parti helyőrség kiemelt feladatává vált a naponkénti felderítés végrehajtása az alföldi és a dunántúli területeken. A Gabriele Vecchi vezérőrnagy vezette siklósi főparancsnokság alá tartozott a mohácsi garnizon mellett számos Dráva menti palánk és megerősített határmenti település, melyek legfőbb feladata az újonnan kiépített Dráva-vonal biztosítása volt (Szita L. 1993a). Mohács 1687 nyarára a dél-dunántúli hadjáratok ellátásához szükséges hadiraktárakkal, utánpótlási bázissal és saját pékséggel rendelkezett, a településen hadikikötő és hadiátkelő létesült (Vass E. 1993). A császári garnizon hadibázisa felkeltette a Dráván túl állomásozó oszmán seregek figyelmét, így a határvédelem legfőbb feladatát a déli irányból rendszeressé váló török betörések kivédése jelentette. A mohácsi magazinok felépítését követően egyre több támadás érte az ellátóbázist, a szállítmányozó szekérkaravánokat és a mohácsi kikötőbe érkező utánpótlást biztosító hajókat. A sűrűsödő lovas portyák miatt a legeltetést végző takarmányozók is állandó veszélyben voltak. A török kézen maradt Kanizsa és Szigetvár blokádja sem működött túl hatékonyan; a várakból rendszeresen kiszökdő és gyakran a Dráván túlról is

---

¹ A tanulmány az OTKA K 146585 számú, "Magyarország és a Nyugat-Balkán" című projekt és a Pécsi Tudományegyetem támogatásával készült.

² Doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem Földrajzi és Földtudományi Intézet, Földtudományok Doktori Iskola

támogatott kisebb-nagyobb lovas egységek a térség településeinek és útvonalainak biztonságát folyamatosan veszélyeztették (Németh B. 1897, Szita L. 1987a, Czigány I. 1989). A mohácsi palánkot nem védte hatékony tüzéség, ezért folytonos megerősítése ellenére sebezhető volt. Kiváltképp a július 19-20-án lezajlott sikertelen eszéki ostrom következtében nőtt meg a fegyveres incidensek száma, amikor a Mohácsi-sík területe heteken át tartó csatározások színtere volt (Szita L. 1987a, 1987b, 1987c, 1989, Kuti I.–Újvári A. 1989). Ebben az időszakban került sor az egyik legjelentősebb Mohács környéki ütközetre, melyet a néhány nappal később lezajlott Harsány-hegyi csata főpróbájaként is értelmezhetünk.

Kutatástörténet

A magyarországi törökellenes visszafoglaló háborúk történetének tudományos igényű feldolgozása már a 19. században megkezdődött. Számos kutató foglalkozott az 1686-os és 1687-es hadjáratok eseményeivel, melyek sikerei újabb lendületet adtak a hazánk területén hosszú időre berendezkedő oszmán-török birodalom hanyatlásának. Elsőként Holéczy Mihályt kell említenünk, aki a Dunántúl 17. század végi felszabadításának történetét foglalta össze, bár munkája irodalmi hivatkozásokat még nem tartalmazott (Holéczy M. 1834). Németh Béla a Várady Ferenc által szerkesztett „Baranya múltja és jelenje” című monográfiában elemezte a magyarországi törökellenes harcok Baranya vármegyét érintő eseményeit. Írásában kitért a Harsány-hegyi csata helyszínét igazoló hadileletekre, sőt megemlítette a török sáncokat, amelynek maradványait még azonosíthatta kortársaival. Összefoglalójának erénye, hogy saját terepi vizsgálatainak tanulságait próbálta párhuzamba állítani a történeti forrásokkal (Németh B. 1897). Fölker József 1900-ban jelentette meg „Mohács története” című munkáját, amelyben kronológiai sorrendbe szedve mutatta be a visszafoglaló hadjáratok jelentősebb eseményeit, kitérve a Harsány-hegyi csata következményeire. Fölker elsőként ad magyarázatot a második mohácsi csata elnevezésre, kihangsúlyozva, hogy a győztes csatát megelőző és követő hadműveletek valóban Mohács közvetlen környékére korlátozódtak (Fölker J. 1900). Hadtörténészként először Balkay Dezső dolgozta fel a második mohácsi csata eseményeit, forrásközléseiben már bécsi levéltári adatokra is hivatkozott. Balkay a rendelkezésére álló források alapján csatarekonstrukciót is készített (Balkay D. 1913). A törökellenes hadjáratok első hadtörténeti szintézisét Horváth Kázmér készítette el, aki bécsi, karlsruhei, berlini és müncheni levéltárakban kutatva primer forrásokhoz is hozzájutott. Horváth leginkább a második mohácsi csata eseményeire fókuszált, a csata rekonstrukciójára tett kísérleteiben már a földrajzi szemlélet is teret kapott (Horváth K. 1931). Lakatos Géza a Harsány-hegyi csata 250. évfordulójára készített átfogó tanulmányt a hadjárat kiemelt eseményeiről a Magyar Katonai Szemle hasábjain. Lakatos felhívja a figyelmet az egykori csatáj átalakulására, amely jelentős mértékben megnehezíti a rekonstrukciós elképzeléseket (Lakatos G. 1937). E helyen kell megemlítenünk Doberdói Breit József forrásközléseit, aki a magyar nemzet hadtörténelmének histográfiai áttekintését 22 kötetes könyvsorozat formájában valósította meg. A máig egyik legnagyobb hadtörténeti munka 17. részében Lotharingiai Károly 1687-es magyarországi hadjáratát és a Harsány-hegyi csatát vette górcső alá (Doberdó Breit J. 1941). Breit munkájában Lakatoshoz hasonlóan a leíró jelleg dominál, az egyes hadműveletek térben való megjelenítésére nem fektetett különösebb hangsúlyt.

A török Magyarországról való kiűzésének történetét közérthető, olvasmányos formában mutatja be Varga J. János. A szerző nemcsak elméleti kérdésekkel foglalkozik, a visszafoglaló

háborúk eseményeit kronológiai sorrendben bemutató művében a fontosabb haditanácsi döntések politikai háttérét, az egyes hadmozdulatok stratégiai jelentőségét és következményeit is ismerteti (Varga J. J. 1986). A törökellenes visszafoglaló háborúk hadtörténeti kutatásának máig legjelentősebb összefoglaló munkái Szita László nevéhez fűződnek. Szita sokat merített elődje munkáiból, saját levéltári kutatásaival egészítette ki, pontosította és rendszerezte Horváth Kázmér hagyatékát. Forrásközléseit többnyire nagyobb volumenű, szerkesztett kiadványokban találjuk, melyekben Veress D. Csaba, Nagy Lajos és Szakály Ferenc munkái is helyet kaptak (Szita L. 1987a, 1987b, 1987c, 1989, 1993a). Az ezredfordulót követően jelent meg F. Molnár Mónika fordításában Luigi Ferdinando Marsigli: „Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről és hanyatlásáról” című munkája, amelyben a neves polihisztor-hadmérnök nemcsak a visszafoglaló háborúk csatáiban szerzett tapasztalataira, hanem eredeti török forrásokra is támaszkodott (Marsigli, L. F. 2007). A kortárs kutatók közül ki kell emelnünk Tóth Ferencet, aki elsősorban a 17. század végi törökellenes háborúk elméleti kérdéseivel foglalkozik. Legfőképp had- és diplomáciatörténeti munkái ismeretesek. Legjelentősebb vonatkozó munkájában Lotharingiai Károly Bécsben őrzött, François Le Bègue de Germiny által összeállított eredeti hadinaplójának elemzését és francia nyelvű, betűhív közlését végezte el (Tóth F. 2017). A korszak legújabb szintetizáló munkái közül Polgár Balázs forrásközléseit kell megemlítenünk. A magyarországi törökellenes visszafoglaló háborúkhöz kapcsolódó ismereteink újabb összefoglalását, egyes, korábban nem ismert vagy fel nem használt források bemutatását a Harsány-hegyi csatáról készített monográfiájában adja közre. Polgár saját terepi-régészeti kutatásainak eredményeit is közli, így nemcsak az 1687-es diadal esemény- és kutatástörténetét tekinthetjük át, hanem az összecsapás egyes fázisainak a hadmozdulatait is tovább pontosíthatjuk (Polgár B. 2020).

A kutatástörténet áttekintése során feltűnik, hogy a dél-dunántúli visszafoglaló hadjáratok eseményeinek sorából hadtörténeti és emlékeztörténeti szempontból is erősen kiemelkedik a második mohácsi csataként is elhíresült Harsány-hegyi csata. A kutatók többsége csupán érintőlegesen foglalkozott az összecsapást megelőző csatározásokkal, holott a széles körben elérhető forrásbázis alapján szembeötlő, hogy a kisebb csetepatékban is gyakran jelentős erők vettek részt, és a fegyveres konfliktusok szinte folyamatosan végigkísérték a hadjáratok útvonalát. Ennek jelentősége a visszafoglaló háborúk harctéri eseményeinek lokalizációs igényében mutatkozik meg, amely a mohácsi csataterkutatás szempontjából sem elhanyagolható körülmény. A két különböző történelmi korszak hadműveletei a földrajzi térben nagyrészt fedik egymást, amely a harcokat reprezentáló hadirégészeti leletek óhatatlan keveredését vonja maga után.

Csata a Mohácsi-síkon (1687. augusztus 6.)

Az eszéki fiaskót követően Szulejmán nagyvezír győztesnek kiáltotta ki magát, és a Valpó felé elvonuló, majd a Dráva menti Lajos-erődnél³ átkelő szövetségeseket török alakulatok vették üldözőbe. Eközben az oszmán főserg Eszéknél megkezdte a drávai átkelés előkészületeit, amely veszélyeztette a mohácsi hadikikötőt, a raktárbázisokat és a stratégiai jelentőségű dunai átkelőt. A keresztény hadvezetőség tisztában volt azzal, ha a déli határvédelemhez szükséges jelentős mennyiségű muníció- és hadiszerkészlettel ellátott mohácsi bázist a török elfoglalja, akár az egész hadjárat veszélybe kerülhet (Szita L. 1993a). Lotharingiai Károly nem engedhette, hogy a török hadsereg Mohács felé vonulhasson, ezért csapataival megindult a Harsány-hegy mellől Mohács irányába. A fővezér nyílt terepen szeretett volna megküzdeni az ellenséggel, ezért a mohácsi bázis védelmi igényét és a Duna-hidak stratégiai előnyét szem előtt tartva az 1526-os mohácsi csata színhelyére csalta őket (Szita L. 1987b, 1989). Augusztus elején a Vizslaki-rét mentén táborozó szövetséges csapatok alig másfél-kétórányi távolságra voltak a Baranyavár térségében védelmi állást kialakító török hadseregtől (Nagy L. 1987a, 1987b) (1. ábra).

Ahogy a török haderő a drávai átkelését követően egyre közeledett, s kémeit, felderítő egységeit, olykor ezrednyi seregeit bocsátotta ki a Mohácstól délre táborozó keresztény szövetségesek irányába, úgy a fegyveres incidensek is egyre sűrűbbé és erőteljesebbé váltak (Szita L. 1989). Lotharingiai Károly szerint a török hadsereg lassan, megfontoltan haladt előre, tisztas távolságot tartva a keresztény hadaktól, gondosan bekerítve és elsáncolva táborukat. Az ellenséges portyák azonban rendszeresek voltak, az élelmiszerszállító karavánokat és a takarmányozókat napi szinten érte támadás. Az ellenség ugyan sok kárt okozott váratlan és heves akcióival, de a hön áhított nagy összecsapás továbbra is elmaradt (Szita L. 1987b, 1987c, 1989, Nagy L. 1987a). A keresztény hadvezetés megunva a meddő várakozást úgy döntött, hogy augusztus 6-án hajnalban táborát bont és a Vizslaki-rét peremét elhagyva közvetlenül a mohácsi sánc mellé vonul. A cél a mohácsi raktárbázisok kiürítése és lerombolása, valamint a hajóhíd felszedése volt, majd ezt követően a hadsereg a felperzselt föld taktikáját követve Siklósra és Pécsre indult volna, hogy erősségeiket megsemmisítse (Nagy L. 1989).

Augusztus 6-án kora reggel azonban Baranyavár felől hatalmas porfelhő tűnt fel, mintha az egész török hadsereg mozgásba lendült volna. A hadvezetőség napok óta készült a csatára, de a korai időpont kissé váratlanul érte őket. A császári és bajor szövetséges seregek hadvezérei eltérő részletességgel, de többé-kevésbé hasonló módon írják le a hadieseményeket. A következőkben tekintsük át az egyes kútfők bejegyzéseit:

Louis Hector Villars ezredes szerint a tábor helyét éppen elhagyó keresztény sereget váratlanul 6–7000 fős szpáhi lovascsapat támadta meg, akiket a közeli bokros-fás területen megbújva nagyobb létszámú ellenséges csapat fedezett. A porfelhő nagyságából az ezredes két hadoszlop közeledésére következtetett. Olyan hirtelen lepte el az egész síkot az ellenség, hogy az elővédet vissza kellett vonni a főserg első vonaláig, majd a lovasság előrevonásával új

---

³ A Lajos-erődöt a Dráva menti Old kikötőjének védelmére hozták létre. Az erősséget 1686 őszén Bádeni Lajos császári tábornagy létesítette a Siklós várába vízi úton érkező szállítmányok biztosítására. Az átkelőhelyet védő erődöt az eszéki ostromot követően 1687 júliusában a szövetséges seregek megsemmisítették. Pontos helyszíne sokáig ismeretlen volt, lokalizációját Gombor László végezte el 2021-ben. Utóbb egy Magyarország déli részét és Szlavóniát ábrázoló – tévesen 1685-re datált – kéziratot térképen is sikerült rábukkannunk (OSZK TK 2149).

hadrendet kellett kialakítani. Villars ezredes a mohácsi táborban írt, augusztus 8-án kelt levelében megemlíti, hogy a hadsereg a mocsár és egy erdő között állt csatarendbe úgy, hogy az ellenséggel szembe fordulva előnyös pozícióban kezdhetette el a harcot (Szita L. 1987b). A hadmozdulatok egy taktikai előnyt jelentő „magaslat” megszerzésére irányultak. Élénk csatározás kezdődött, majd Styrum ezredes dragonyosai előretörték és igyekeztek megtisztítani a terepet: a fővezér parancsára mielőbb szabaddá kellett tenni a harcmezőt és elűzni a közeli erdőben bujkáló ellenséget. Villars a síkságon átvágtatva csatlakozott Styrum dragonyosezredéhez, de már útközben egy kisebb csetepatéba keveredett.⁵ Amint Styrum ezrede megszerezte az erdei részt, a választófejedelem csapatai is csatlakoztak hozzá és rohammal elfoglalták az említett „magaslatot”.⁶ Nem sokkal később a török egységek elkezdtek visszavonulni, és az erdős részekben át Baranyavár felé távoztak. Villars levelezésében utal a Lotharingiai fővezér és a választófejedelem bizonytalanságára is, akik először úgy döntöttek, hogy üldözőbe veszik a menekülő török egységeket, de végül lemondtak a tervükről és folytatták a vonulást Mohács felé. Villars ezredes szerint a harcok kora délutánra szüntek meg teljesen, az utolsó egységek csupán 5 óra körül értek Mohácsra (Szita L. 1987b). Mindebből akár a küzdelmek intenzitására és a szemben álló csapatok méretére is következtethetnénk, bár jól tudjuk, hogy ugyanezen a harcmezőn ennél jóval nagyobb erők csaptak össze 1526-ban, amely a meglehetősen sokáig húzódó fenti csatározásoknál biztosan hamarabb ért véget. Villars beszámolójából kiderül, hogy a meredek magaslat a síkságot határoló erdőséget követte, a harcok pedig mindhárom térszínen hevesen zajlottak.

Augusztus 6-án hajnalban Bádeni Lajos császári tábornagy is jelentette a fővezérnek, hogy a balszárnyuknál feltűnt az ellenség néhány lovasszázada, s mögöttük akkora porfelhőt láttak, mintha az egész török hadsereg közeledne. Ezt követően utasította Lotharingiai Károly a jobbszárny dragonyosezredeit a szpáhik által megtámadott balszárny védelmére (Rázsó Gy. 1989, Szita L. 1987a). A bádeni örgróf által elhangzottak hasonlóképpen jelennek meg Lotharingiai Károly hadinaplójában is, de ott a figyelmeztetés a választófejedelemtől érkezik.

Miksa Emánuel bajor választófejedelem naplójából további részleteket tudhatunk meg az augusztus 6-án lezajlott eseményekről. A választófejedelem megemlíti, hogy a csata előtt 3 nappal az ellenség egy közeli hegyen táborozott, és a keresztény tábortól a török sereg által vert hidakat, valamint a mocsáron átkelő oszmán csapatokat is látni lehetett. Az átkelés után a fegyveresek „felhúzódtak a tüskés bozótba”, amely egy mocsaras területet követő cserjés, de magasabb térszínre utal (Nagy L. 1987b.) A magaslati táborhely egy, a magyarországi hadjárat eseményeit elbeszélő, Augsburgban nyomtatott egykorú kiadványban is feltűnik, de itt már „Mohács feletti dombokat” említ, ahol augusztus 1-jén 6000 lovas ütött tábort, hogy a császáriakat kedvező alkalom esetén megtámadhassa.⁷ A krónika szövege szerint a keresztény

---

⁴ „Kevéssel később Lotharingiai Károly öméltsága megérkezett és kiadta a parancsot új hadrend alkotásra, majd szárnyához vágatott és a lovasságát előrevonta, és az erdő és mocsár közti területen álltak csatarendbe, s így az ellenséget szemben lehetett várni, és megakadályozni, hogy megszerezzen egy magaslatot, ami igen előnyös lenne a számára” (Szita L. 1987b:355).

⁵ „Ahogy a síkságon átmentem, hirtelen mintegy kétszáz harcosunk között találtam magam és öt-hatszáz főnyi ellenség lőtt bennünket” (Szita L. 1987b:355).

⁶ „Ahogy Styrum ezrede megszerezte az erdei részt, a választófejedelem csapatai csatlakoztak hozzá és rohammal elfoglalták a magaslatot, ahol az ellenség közül egy főtiszt megsebesült” (Szita L. 1987b:355).

⁷ „A Török Monarchiának tehetetlensége előadva a Magyarországon és Moreában 1687-ben történt háborús események igaz és részletes elbeszélésével, melyeket a kereszténység ösellenségével, a törökökkel a római császári fenség és magas szövetségesei viseltek el nem múló dicsőséggel, úgy nyílt csaták és ütközetekkel,

táborhely előtti síkot bokros-erdős terület vette körül, ahol az ellenség előhadai már napok óta bujkáltak. A bozótosból felszálló hajnali porfelhő a választófejedelemnek is feltűnt, amint augusztus 6-án a táborot elhagyva Mohács felé indította seregét. A balszárnyra rontó lovasscsapat létszámát a választófejedelem 7-8000 főre becsüli, de a közeli porfelhő mérete alapján egy nagyobb hadsereget feltételez, akik minden bizonnyal ellenséges szándékkal közelednek, s támogatni fogják az első vonalban támadó alakulatokat. A választófejedelem 10 ezredlőveg és 2 gyalogos zászlóalj áthelyezésével erősítette meg az egyre inkább szorongatott balszárnyat.⁸ Az erősítést a második vonalból, a Strasser császári gyalogos ezredtől és a bajor Veldenz ezred gyalogosaitól kapták. Nagyobb csata azonban nem bontakozott ki, mert a válogatott harcosokból álló lovas különítményt nem támogatták újabb egységek. A török csapatok fokozatosan visszahúzódtak a közeli bozótosba, ahol a hadvezetőség által feltételezett inaktív alakulatok rejtőzködtek. A szövetséges hadsereg ezt követően harci események nélkül menetelt tovább a mohácsi sánc melletti mocsárig (Szita L. 1987c, Nagy L. 1987b).

Tobias von Hasslingen vezérőrnagy hadinaplójának és parancskönyvének részletei újabb adatokkal egészítik ki az események középpontjába állított összecsapás krónikáját. Az augusztus elején fokozódó – mindkét oldalon jelentős aktivitást mutató – felderítési- és egyéb kémtevékenységekről, a portyákról és a rendszeressé váló összecsapásokról a főszállásmester is megemlékezik. Az augusztus 6-i menetparancs kevésbé informatív az előző napokhoz képest, de tudjuk, hogy aznap a horvát lovasezredet irányító Lodron vezérőrnagy volt a 300 fős előőrs parancsnoka, a sereg élére sváb egységek álltak. Hasslingen szerint a támadás akkor érte a hadsereget, amikor táborbontás után épp a vonulást akarták megkezdeni. A környező erdőkből előbukkanó ellenség minden irányból támadott, talán az utóvéd szétverése és a málhák megszerzése lehetett a céljuk. Ennek megelőzésére az egész hadsereg zászlóaljakra állt és a korábbi terveknek megfelelően gyorsan reagált. A rajtaütést követően a Lotharingiai fővezér vezette jobbszárny a „*hegy irányába*” vonult, Miksa Emánuel által irányított balszárny pedig közvetlenül a mocsár mentén haladt, mivel úgy tűnt, hogy a törökök mindenáron az oldalukat akarják támadni.⁹ Az ellenség kivédésére 3 dragonyosezred lendült akcióba, akik az említett „*hegy felé*” csalták a szpáhi lovas alakulatokat, majd a „*hegyig előrenyomulva*” többször megütköztek velük.¹⁰ A szövetségesek a harcok során alacsony veszteséggel számolhattak, a

---

valamint egyik-másik helység megszállásával és elfoglalásával. Különböző megfelelő rézkarcokkal díszítve. Augsburg, 1687.” Magyarországi események: „*Augusztus 1-én nem történt semmi különös, csak annyi, hogy az ellenséges lovasság csapatosan kivonult, elrejtőzött a bokrok között, és megtámadott néhány császári élelmezési altisztet. Scharfenberg generális vezetésével 4000 katonát vezényeltek Mohácsra az ottani élelmezési és más hajók védelmére. Az ellenség ezen a napon ismét az élelmezők közé jutott; 6000 tatár a Mohács feletti dombokon táborot vert, hogy a császáriakat megtámadhassa*” (Szita L. 1987b:443).

⁸ „*Ennek utána, alighogy az ezredeink hajnalban kivonultak, a balszárnyunknál azonnal feltűnt néhány erős ellenséges csapat. A választófejedelem öfensége kiadta a parancsot 10 ezredlőveg áthelyezésére és két zászlóalj gyalogost is oda irányított...*” „*Az ellenség úgy látszatra 7-8 ezer embernyi erő lehetett, mégis hátulról, a bozótosból felszálló nagy porból arra következtethettünk, hogy nagy létszámú. Talán az egész hadsereget odaállították, hogy az első alakulatok mögött felállva, majd támogathatják őket*” (Nagy L. 1987b:164).

⁹ „*Azonban amikor a sereg vonulni akart, körös körül az erdőben felbukkant az ellenség. Talán az volt a szándéka, hogy a mi utóvédünket megtámadja. Azonban, hogy ezt megelőzzük, az egész hadsereg zászlóaljakra állt és a császári hadtest, azaz a jobbszárny a hegy irányába jobb kéz felől vonult, a bajor választófejedelemi hadtest pedig, mint balszárny, majdnem egészen a mocsár mentén, mert észrevették, hogy az ellenség állandóan az oldalukra próbált kerülni.*” (Szita L. 1987d:199).

¹⁰ „*Mivel az ellenséget el akartuk csalogatni, 3 dragonyos ezredet előre küldtek a hegy felé, közülük 2 század, melyeknek azt a 100 horvátot kellett fedeznie, akiket előre irányítottak, egészen az említett hegyig előre nyomult, a törökökkel többször megütközött.*” (Szita L. 1987d:199).

sebesültek száma sem volt magas. A naplóbejegyzés a Mohácsi-szigetet is megemlíti, ahol a császáriak egy ellenségnek kémkedő magyar parasztot fogtak el, aki a török hadseregnek hozott Székesfehérvárról üzenetet (Szita L. 1987d).

A Mohácsi-sík területén zajlott augusztus 6-i ütközet eseményeinek legrészletesebb és egyben legpontosabb ismertetését Lotharingiai Károly hadinaplójában találjuk. Szita László fordításai különböző forrásokra épülnek, ezért közléseiben több lényeges epizód is kimaradt az augusztus 6-i csata krónikájából. A fővezért idéző Szita-féle kronológiában az eseménysor a jól ismert hajnali porfelhővel kezdődik, amelyet Bádeni Lajos császári tábornagy jelentett a fővezérnek. Ekkor tűnt fel a hadsereg balszárnyán az ellenség néhány lovasszázada. Lotharingiai Károly parancsára a jobbszárny dragonyosai az első és a második vonal közé vágtattak egészen a derékhadhoz, hogy bármilyen irányban gyors támadást tudjanak kezdeményezni, vagy szükség esetén ellencsapást végrehajtani. Eközben az előrébb haladó csapatok nagy csatározásba kezdtek. Amint az ellenség lovasszázadai oldalba támadták a választófejedelem balszárnyát, a jobbszárny dragonyosezredei rögtön ellentámadásba lendültek. Amikor a török egységek látták, hogy a dragonyosok elhagyják a hadrendet, azonnal megfordultak, hogy bekerítsék őket, de végül nem jártak sikerrel és visszahúzódtak. A dragonyosezredek követték a visszavonuló ellenséget egy „*meredek magaslatig*”, ahol a fővezér szerint mintegy 6-7000 lovas helyezkedett el. A török egységek nem vállaltak fel újabb csatát, hanem az „*emelkedőről*” hirtelen visszavonultak az erdőbe, hogy csatlakozzanak a fősereghez.¹¹ Ezt követően már csak kisebb csetepaték voltak a síkon, majd a szövetséges hadsereg Mohács mellé vonult (Szita L. 1987a).

Lotharingiai Károly hadinaplójának eredeti, adott napra vonatkozó intakt szövege alapján a következőképpen rekonstruálhatjuk a tárgyalt csata eseményeit. Előljáróban meg kell jegyeznünk, hogy a napló részletes, Tóth Ferenc (2017) által közölt változatában az augusztus 6-i bejegyzésnek csupán az első fele utal a délelőtti csatározásokra. A második, terjedelmesebb rész a mohácsi táborban összeült haditanács tárgyalásának folyamatát és aznapi döntéseit ismerteti. A naplóbejegyzés első részéből azonban megtudjuk, hogy a „nagy mocsárnál”, vagyis a Vizslaki-rét peremén táborozó szövetséges hadseregnek sok bosszúságot okozott, hogy a síkságot övező erdőségekben bujkáló ellenség kisebb-nagyobb alakulatai rendszeresen kijárnak portyázni, és egyre több legeltető és élelmiszerszállító katonát támadnak meg. Lotharingiai Károly fővezér úgy döntött, hogy közvetlenül Mohács mellé vonul táborozni, ahol a terep nyitottabb volt, s amelyre egyéb stratégiai okok is késztették. Amint az egyesített császári és bajor seregek augusztus 6-án reggel megindultak, az előőrsnél lévő bajor választófejedelem figyelmeztette a herceget, hogy a török lovasság nagyobb csapatai jelentek meg a balszárnyon. Kezdetben úgy tűnt, hogy a nagyvezír végre csatát kezdeményez. Ahogy a fővezér a választófejedelemhez vágtatott, szemügyre vettek mintegy 5-6000 lovas, akik a baranyavári erdei útról és különböző irányokból közeledtek a keresztény hadoszlop felé. A felszálló porfelhő nagysága alapján a hadvezetőség több tagja úgy vélte, hogy a török hadsereg masíroz feléjük, ezért mindenki elfoglalta az állását. A Lotharingiai herceg csatarendbe állította a

---

¹¹ *Ahogy a törökök látták, hogy ezek az ezredek eltávolodtak a hadsereg zömétől, megfordultak, hogy bekerítsék őket, de minthogy határozottságukat nem tudták megingatni, ismét visszavonultak és egy elég meredek magaslaton helyezkedtek el. A vezér követtette őket, hogy ezt az emelkedőt jobban megfigyeltesük, s ahogy ideértünk láttuk, hogy 6000-7000 lovas volt, akik hirtelen visszavonultak az erdőbe, hogy csatlakozzanak a fősereghez, amely a baranyavári mocsarakban táborozott.*” (Szita L. 1987a:118).

jobbszárnyat, és az ellenséggel szembefordulva kifejezetten előnyös pozícióba kerülve vehették fel a harcot.¹² A csata azonnal elkezdődött. A fővezér az eseményeket megszakítva egy rövid, ám felettebb hasznos „*Brodarics-i*” tájleírást (Military landscape ismertetést) is belefűz a hadinaplóba, így még pontosabban lokalizálhatjuk az összecsapás helyét, amely többé-kevésbé a táborozás helyszíne is egyben. A hadrendbe állított hadsereg háttal állt egy nagy mocsárnak, amely a Dunához tartozott, vagyis a folyó árterének része volt. Előttük egy bozótossal határolt kisebb síkság, ahonnan az ellenség előretört.¹³ A hadsereget jobbról spanyol tuskék¹⁴ (chevaux de frise) védték, amely a lovassági támadás évszázadok óta jól bevált ellenszere volt, és a hadinaplók bejegyzéséből kitűnik, hogy a törökellenes visszafoglaló hadjáratokban is gyakran alkalmazták. A sereg bal oldalát szintén mocsár védte, ahol egy temető is állt, amely közvetlenül a mocsár peremével érintkezett. Itt helyezte el a választófejedelem a tüzérséget és ide vezényelte a gyalogság néhány egységét.¹⁵ Az arcvonala a síkság felé nézett, ahol a harc kibontakozott, a síkon átvágó útvonal Eszéket és Mohácsot közötté össze. A hadsereg tehát három oldalról is védelmet kapott, a hosszan elnyúló arcvonalból bármely irányban kezdeményezhetett ellentámadást a bekerítés veszélye nélkül. A fővezér látta, hogy az ellenség csak a balszárnyat támadja, ezért a második vonalból átcsoportosításokat végzett. A hadvezetés célja nemcsak az előttük elterülő síkság visszafoglalása volt, hanem a mögötte lévő bozotos területet is szerették volna megtisztítani az ellenségtől. Lotharingiai Károly csapatai a bozotoson túl egészen „*egy magaslatig*” jutottak előre, amely mögött ellenséges alakulat tartózkodott, így szembeszálltak vele.¹⁶ A fővezér parancsot adott Stirheim (Sterheim), Serau és Kisel dragonyosezredeknek, hogy támadják meg az ellenség 1500 lovasát. A török lovasság hol egyesülve, hol kisebb csoportokra szakadva hadakozott. Amint meglátták a dragonyosokat elszakadni a vonaltól, nemcsak az említett harcoló alakulatok fordultak vissza, hanem szinte az egész ellenséges lovasság, amely a csatát kezdeményezte a keresztény balszárny előtt. A sebes vágtaival visszavonuló lovasszázadokat keresztény alakulatok kezdték üldözni, talán túl hevesen is, mert voltak, akik egészen a török táborba vezető útig hajtották őket. A török egységek éltek a kedvező, s talán már előre megtervezett lehetőséggel, mert hirtelen megfordulva üldözőiket kezdték rohamozni. A bajor választófejedelem azonban megsegítette őket a Saxe-Lauenburg és a Bielke vértesezredekkel, illetve a Savoya ezred dragonyosaival, majd végül az egész első vonalat előre küldte támogatásként. Az ellenség feladta a csatározást és egységei visszavonultak az erdős-mocsaras részekre, ahonnan hajnalban érkeztek. A hadvezérek eközben feljutottak az említett „*magaslatra*”, ahonnan látták, hogy a törökök táborra még mindig ugyanott áll, ahol korábban, és akikkel az imént hadakoztak a török lovasságnak

¹² „*A herceg, miután előrement szaporán a táborfőre, a választó mellé ért, aki megmutatta neki az 5-6 ezer (török) lovasat különböző helyeken és az erdei úton, ami Baranyavártól jön, egy nagy por volt látható, mintha egy sereg menetelése lenne, ami elhitette sok generálissal, hogy az ellenség masíroz ránk, így hát mindenki elfoglalta állását, a herceg a jobbszárny felé fordult, hogy azt megformálja, és rögtön egy csatában találtuk magunkat, a legjobb helyzetben, amit mi választhattunk*” (Tóth F. 2017:434–435).

¹³ „*Háttal voltunk egy nagy mocsárnak, amely a Dunából jön ki, előttünk egy bozótossal határolt kicsi síkság, ahonnan az ellenség érkezett.*” (Tóth F. 2017:435).

¹⁴ Spanyol tuskék, illetve „chevaux de frise” (fríz lovak): méretes farönk, hasáb, vagy fémhenger, amelynek palástjából robosztus fa, vagy fém tuskék állnak ki. A terepen hatékony védelmet nyújtó ősi harcászati eszköz.

¹⁵ „*...bal oldalunkat egy mocsár védte, és egy temető, ami érintkezett ezzel a mocsárral, ahova a választó a gyalogságot és az ágyút küldte, és így mindenütt képesek voltunk nagy előnnyel harcolni.*” (Tóth F. 2017:435).

¹⁶ „*Elindította (a fővezér) az első vonalat, hogy elfoglaltassa vele a síkság teljes szélességét, ami előttünk volt, és azt kiterjesztvén a bozotoson túl egészen egy magaslat közeléig, amely mögött néhány ellenséges csapat volt, és ily módon szembeszálltunk velük.*” (Tóth F. 2017:435).

csupán egy válogatott különítménye volt. Számottevő veszteség sem a szövetséges csapatokat, sem a török alakulatokat nem érte, így a hadsereg folytatta menetelését Mohácsra (Tóth, F. 2017) (2. ábra).¹⁷

A majsai csata jelentősége a földrajzi környezet és a leletintenzitás tükrében

Az augusztus 6-án indított török támadás és a hat nappal későbbi Harsány-hegyi csata eseményei között megfigyelhető párhuzamokról érdemes talán néhány szót ejteni. A török kezdeményezés mindkét esetben hasonló epizódokat tartalmaz, még ha az események később máshogyan alakultak is, a végeredmény tekintetében sem mutatnak jelentős különbséget. Mindkét hadművelet esetén megfigyelhető, hogy a támadást megelőző napon, valamint éjszaka sűrűsödtek a felderítő tevékenységek és a fegyveres incidensek. A támadás mindkét napon hajnalban kezdődött, amikor a szövetséges keresztény csapatok éppen a táborhelyről kezdték meg az elvonulást. Mindkét esetben szpáhi lovas alakulatok kezdeményezték a harcot, a Mohácsi-síkon a források többsége 5-8000 főt említ, a Harsány-hegy lábánál a legtöbb beszámolóban 6-8000 lovas támadásáról olvashatunk. A lovasok erdős-bokros területek fedezékéből kezdték meg mindkét helyszínen a támadást. Szintén azonos, hogy a közeli erdőségekben további csapategységek várakoztak. A támadás gyors és váratlan volt, egyszerre több irányból érkezett. A török lovasság mindkét esetben a menetkész, illetve menetben lévő balszárnyat támadta, amely Miksa Emánuel parancsnoksága alatt állt. A török egységek mindkét helyszínen törekedtek magaslati pozíciók elfoglalására és birtoklására. A menetszlop hátsó szakaszán elhelyezkedő balszárny oldalba támadását akkor kezdeményezték, amikor a keresztény hadsereg balszárnyát jobb oldalról természetes akadály határolta. A Mohácsi-síkon a „nagy mocsár” (Vizslaki-rét) zárta le jobbról a teret, míg a Siklós felé vonuló seregnél a Harsány-hegy lankái szabtak morfológiai a határt. Lotharingiai Károly nem számított a hegy lábánál csatára, olyannyira nem, hogy még az összecsapás kezdetén is a gyors továbbvonulást szorgalmazta, így a csata első fázisában Miksa Emánuel magára maradt (Szita L. 1987a, 1989, Polgár B. 2020). A sűrű erdő és a Karasica mocsarai közé szorított török tábor a baranyavári helyszínhez hasonló kialakítást tükröz, mint ahogy a fedezéknek használt sáncrendszer is hatékony védelmet nyújthatott volna a szövetséges hadműveletek ellen, ha időben kiépül. A hajnali támadások „koreográfiája” csaknem teljesen azonos volt, mindkét esetben a balszárny rohamos bekerítésére és leválasztására irányult.

A hadjárat tudósítói több ízben fejtegették a nagyvezír fondorlatos tervét, aki a „kék király” (bajor választófejedelem) fogságba ejtésével szeretett volna politikai kedvezményeket kicsikarni a császári udvartól (Nagy L. 1989). A török táborban francia tisztak is szolgáltak tanácsadóként, akik ötletgazdái lehettek ennek az elképzelésnek (Varga J. J. 1986). A korszak kutatói közül többen úgy vélik, hogy a Harsány-hegynél is Miksa Emánuel elfogása lehetett az elsődleges cél, de könnyen meglehet, hogy már az augusztus 6-i rajtaütésre is ez okból került sor. Elképzelhető, hogy egy jól kidolgozott taktikai hadművelet vallott kudarcot a hajnali támadó akciókban, és a török hadvezetés talán az elmúlt időszak megalázó vereségeire adandó revans egyik utolsó esélyét látta a választófejedelem fogságba ejtésének gondolatában. Erre

---

¹⁷ „Mi végül felmentünk a magaslatra, ahonnan láttuk, hogy az, ami megjelent, csak az ő lovasságuknak egy különítménye volt és, hogy a táboruk még mindig ugyanazon a helyen van, így folytattuk a mohácsi menetelést.” (Tóth F. 2017:435).

utalhat a Harsány-hegyi csatában szúrt sebet kapott Miksa Emánuel elejtett megjegyzése is, akinek a 6-án lezajlott csatározás során feltűnt, hogy a korábbi csetepatéktól eltérően a támadók „tekintélyes küllemű, válogatott emberek” voltak (Nagy L. 1987b). Amennyiben a nagyvezír különítménye a Mohácsi-síkon sikerrel jár, a Harsány-hegy melletti csatára talán már nem került volna sor.

A csatához kapcsolódó írott és illusztratív forrásainkban számos utalást találunk a földrajzi környezet jellemzőire. A forrásokban megjelenő földrajzi indikációknak kiemelt szerepük van a csata helyszínének és eseményeinek rekonstruálásában. Az augusztus 6-i hadmozdulatokat megörökítő bejegyzések szinte mindegyikében szerepelnek pozitív domborzati formák, melyek a harci cselekmények kronológiai ismertetésénél tűnnek fel. A Mohácsi-síkon említett „*domb, emelkedő, meredek magaslat*” nem vonatkozhat másra, mint a Mohácsi teraszos síkságot nyugati irányból félkörívben határoló pleisztocén tereplépcsőre. Az összecsapásnak helyt adó földrajzi táj kategória területén ugyanis nem ismerünk más, hasonló jellegű és méretű domborzati formát. A közeli Török domb csekély mérete, a Mohácstól északra lévő szőlőhegy térsége pedig távolsága és földrajzi elhelyezkedése miatt nem jöhet szóba.

Ahogy a fővezér naplójában, úgy a többiekénél is visszatérő elem, hogy miután a bajor választófejedelem vezette balszárnyat a török lovasok megtámadják, a fővezér a jobbszárny dragonyosait küldi segítségül. A dragonyosok az ellentámadás során egy meredek emelkedő (másutt ugyanez domb, hegy, magaslat) felé szorítják vissza a támadókat, miközben többször megütköznek velük (Szita L. 1987a, 1987b, Tóth F. 2017). Az emelkedő a nyílt síkságot határoló erdős-cserjés térszint követi. Tudjuk, hogy a lovas szpáhik támadása a keresztény tábor elhagyása közben veszi kezdetét, így a szövetséges hadrend helyzete és helyszíne is jó közelítéssel meghatározható. A táborozás helyszínét hadmérnöki táborrajz is rögzíti, amelyen a lokalizációt elősegítő főbb tájelemek is megjelennek (1. ábra). Azt, hogy a táborhelytől még nem távolodhattak el, a források jól alátámasztják, hiszen a hadrendbe állított sereg a harcmezővel szembefordulva éppen háttal állt a táborhelyet is meghatározó nagy mocsárnak, a harcok kezdetén a táborfő¹⁸ is említésre kerül, a támadás körülményeit pedig minden visszaemlékező hasonlóképp rögzíti (1-2. ábra). A csata első fázisának centrumtérsége tehát a táborhely előtti nyílt síkság, ahonnan a hadművelet továbbterjedtek nyugati irányban a teraszperemig, sőt, a fővezér naplójában az emelkedő mögötti hadakozás is megjelenik. A csataterrel szemben nyugat-délnyugati irányban Majs térsége tűnik fel, alatta a félkörívben húzódó pleisztocén teraszperem. E helyszínről számos hadilelet került elő az elmúlt évtizedekben, köztük nagyobb számban kézi tűzfegyverekhez tartozó ólomlövedékek.¹⁹ Bár a Majs környékén előkerült hadileleteket az 1970-es évektől fogva szinte kivétel nélkül az 1526-os mohácsi csatához kötik a hivatásos és amatőr kutatók, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a Mohácsi-sík területén az elmúlt évszázadokban számos fegyveres konfliktus és táborozás is zajlott (Pap N. et al. 2019). Különösen a 17. század végi visszafoglaló háborúk korszakát kell

---

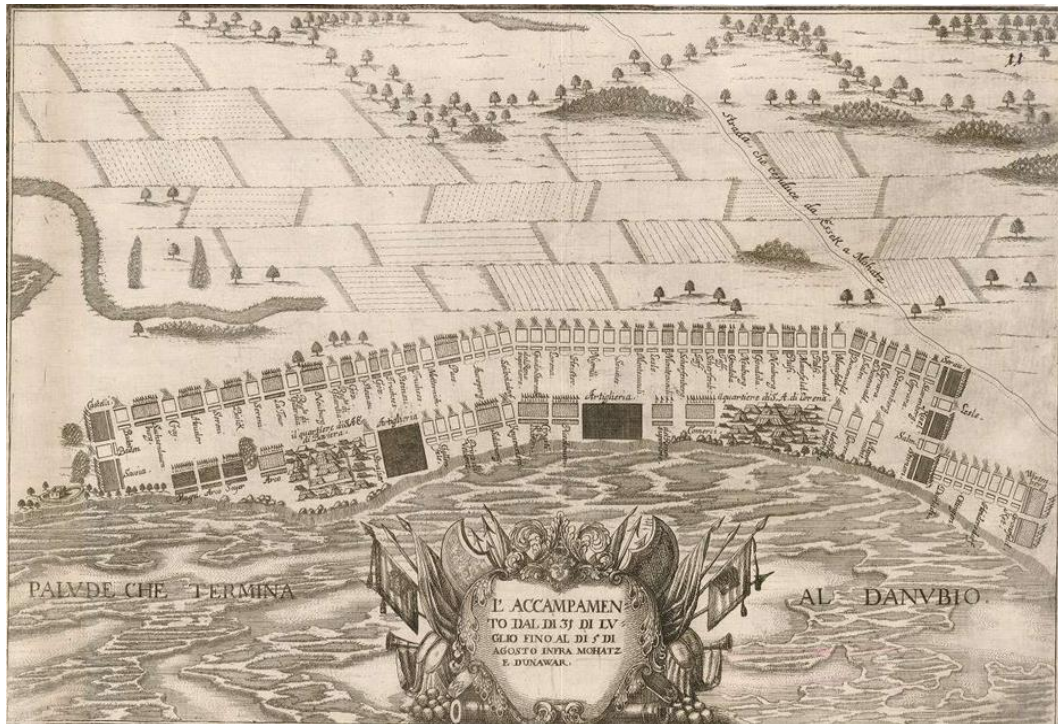
¹⁸ „*A herceg, miután előrement szaporán a táborfőre, a választó mellé ért, aki megmutatta neki az 5-6 ezer (török) lovast...*” (Tóth F. 2017:434–435).

¹⁹ Az 1990-es évek első felében Négyesi Lajos hadtörténész, majd 2016-tól a Bertók Gábor vezette Mohács 500 kutatócsoport tagjai gyűjtöttek nagyobb mennyiségű kézi tűzfegyver-lövedéket Majs északkeleti előteréből, amelyeket az 1526-os mohácsi csata régészeti maradványaként interpretáltak. A szóban forgó lövedékek eredetét a Pap Norbert és Fodor Pál vezette Mohács 1526-2026 Rekonstrukció és Emlékezet kutatócsoport tagjai vitatták, azokat a 16. század végétől a 18. század elejéig terjedő korszak valamely Mohács környéki fegyveres konfliktusának tárgyi emlékeként azonosították (Négyesi L. 1994, Bertók G. et al. 2020a, Pap N. et al. 2019).

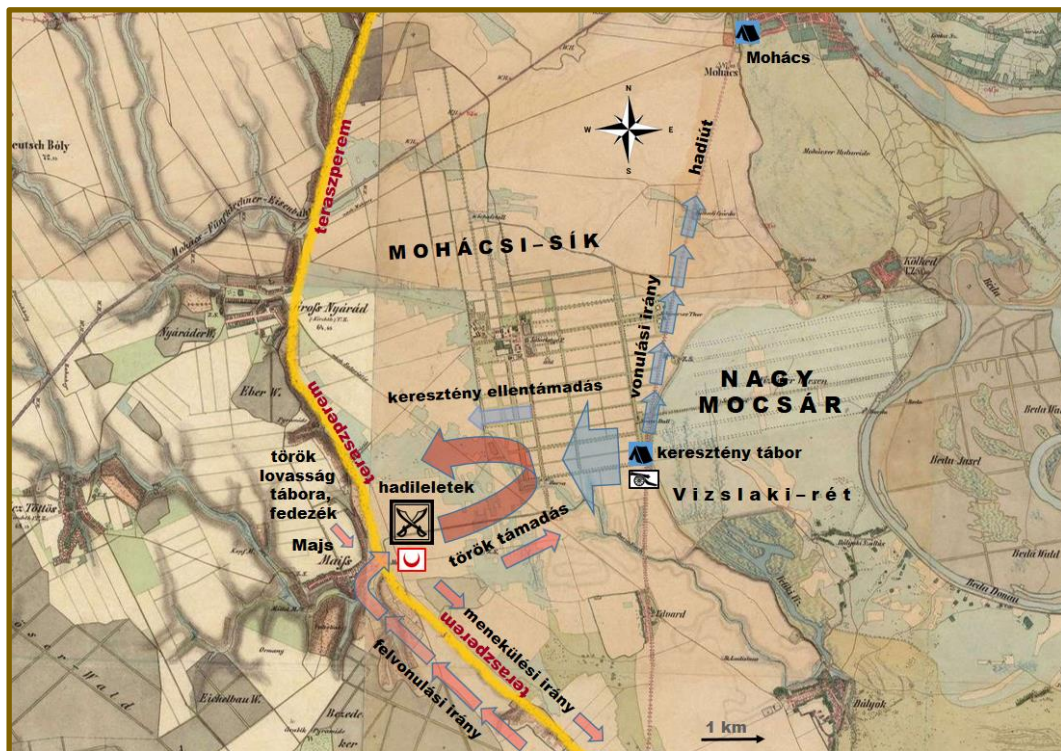
kiemelnünk, amikor éveken át tartó háborús körülmények uralták az egész dél-alföldi régiót. Az 1687-es nyári hadjárat legjelentősebb harci cselekményei pedig a Dráva képezte új határvonal mellett kétségkívül Dél-Baranyához, illetve Mohács környékéhez kötődnek. A Mohácsi-sík nyugati szegélyét övező teraszperem pedig az összecsapások egyik kiemelt helyszínévént jelenik meg a forrásainkban. A fentiek tükrében cáfolhatók mindazon szakmai megnyilatkozások, melyek a Mohácsi-sík harcászati érintettségét kizárólag az 1526-os mohácsi csatához kapcsolják más, jelentősebb ütközet hiányára hivatkozva (Bertók G. et al. 2020b). Paradox módon épp az utóbbi években Majs előteréből felgyűjtött ólomlövedékek segíthetik a tárgyalt csata rekonstrukcióját, hiszen a hadinaplók bejegyzései alapján a harcok a Mohácsi-sík keleti peremét képező Vizslaki-rét irányából a meredek emelkedőnek nevezett nyugati teraszperemig terjedtek. Arra, hogy a síkon miért épp Majs előterében nő meg a leletkoncentráció, a Majsi-szántók területén 1970-es években végzett rigolírozás ad magyarázatot. A komlóültetvények létesítéséhez szükséges mély talajforgatás felszínre hozta a mélyebb rétegekben lappangó hadileleteket. Az utóbbi években a Mohácsi-sziget területéről is kerültek elő a majsi leletanyaggal csaknem azonos darabszámban ólomlövedékek, amelyek igazolhatóan az 1687-es hadjárat eseményeihez kötődnek. A különböző kutatási területekről származó lövedékanyag morfológiai-metrikus és statisztikai összehasonlító vizsgálatának eredménye minden vizsgált paraméter tekintetében erős korrelációt mutat. A főbb fizikai paraméterek mellett még a készítésestechnikai jellemzők és az öntéstechnikai hibák is azonosak. A kaliber tekintetében rendkívül heterogén lövedékanyag méret szerinti megoszlása pedig külön-külön is leképezi az 1687-es visszafoglaló hadjárat hadműveleteiben részt vevő lovas alakulatok kézi tüzfegyvereit (Kitanics, M. et al. 2024). Az írott források, térképi ábrázolások, valamint a Mohácsi-sík nyugati pereméhez kapcsolható hadirégészeti leletek alapján az 1687. augusztus 6-án lezajlott jelentősebb lovassági összecsapás a legvalószínűbb esemény, melyhez a Majs térségében feltárt kézi tüzfegyverekhez tartozó ólomlövedékeket köthetjük.

Függelék

1. ábra: A szövetséges keresztény hadsereg táborhelye a Vizslaki-rétnél 1687. július 31. – augusztus 6. között. (Forrás: HIM H III c 182/28)

2. ábra: Az 1687. augusztus 6-i „majsi csata” rekonstrukciós vázlat (Forrás: saját szerkesztés, alaptérkép: II. katonai felmérés [1819-1869] térképszelvénye)

Irodalomjegyzék

- BALKAY D. (1913): A nagy-harsányi csata 1687. augusztus 12-én. *Pesti Napló* 8 (13), pp. 1–4.
- BERTÓK G.–HARAMZA M.–NÉMETH B. (2020a): Lövedékek egy „mohácsi” csataterről. In: Haramza M.–Kovaliczky G.–Bertók G.–Simon B.–Galambos I.–Türk A. szerk. *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére*. Martin Opitz Kiadó–PPKE BTK Régészettudományi Intézet, Budapest, pp. 121–142.
- BERTÓK G.–SZABÓ M.–HARAMZA M.–SZAJCSÁN É.–SIMON B. (2020b): Mohács 500 csatatérkutató program. In: Haramza M.–Kovaliczky G.–Bertók G.–Simon B.–Galambos I.–Türk A. szerk. *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére*. Martin Opitz Kiadó–PPKE BTK Régészettudományi Intézet–Janus Pannonius Múzeum, Budapest, pp. 107–118.
- CZIGÁNY I. (1989): A magyarországi katonaság és az 1687-es török ellenes hadjárat. In: Szita L. szerk. *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, pp. 115–124.
- DOBERDÓI BREIT J. (1941): *A magyar nemzet hadtörténete. Tizenhetedik rész. 1683–1699*. Athenaeum, Budapest, pp. 327–330.
- FÖLKER J. (1900): *Mohács története*. Nyomtatott Rosenthal Márk könyvnyomdájában. Mohács, pp. 30–52.
- HOLÉCZY M. (1834): A Szabadító háború Dunán-túl. In: Horváth I. szerk. *Tudományos Gyűjtemény. Értekezések VI*. pp. 3–76.
- HORVÁTH K. (1931): *A II. mohácsi csatára vonatkozó kutatások és annak eredményei*. I-II-III. Dunavidék, IV-V. 2.
- KITANICS M.–PAP N.–KONKOLY S.–HANCZ E. (2024): Critical Comments on the Available Military Archaeology Topographic Data. In: Pap, N. ed. *The Battle of Mohács, 1526* (megjelenés alatt)
- KUTI I.–ÚJVÁRI A. (1989): Mohács hadibázisának védelme 1687-ben. In: Szita L. szerk. *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, pp. 83–84.
- LAKATOS G. (1937): A második mohácsi csata. *Magyar Katonai Szemle* (8), pp. 199–209.
- MARSIGLI, L. F. (2007): *Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről és hanyatlásáról*. F. Molnár Mónika fordítása. Históriaantik Könyvesház Kiadó, Budapest, p. 296.
- NAGY L. (1987a): Az 1686–1687. évi hadjárat. In: Szita L. szerk. *Budától-Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. A nagyharsányi csata 300. évfordulójának emlékére*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, pp. 15–31, 47–49.
- NAGY L. (1987b): Miksa Emánuel bajor választófejedelem naplójából (1687). In: Szita L. szerk. *Budától-Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. A nagyharsányi csata 300. évfordulójának emlékére*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, pp. 157–164.
- NAGY L. (1989): A nagyharsányi csata. In: Szita L. szerk. *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, pp. 46–47.

- NÉGYESI L. (1994): A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények. A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum folyóirata* 107 (4), pp. 62–79.
- NÉMETH B. (1897): Baranya Szent Istvántól a jelen korig. In: Várady F. szerk. *Baranya múltja és jelenje*. Második kötet. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs, pp. 393–497.
- PAP N.–KITANICS M.–GYENIZSE P.–SZALAI G.–POLGÁR B. (2019): Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői – A mohácsi csata centrumtérségének lokalizálása. *Történelmi Szemle* LXI. évf. 2. sz. pp. 239–242.
- POLGÁR B. (2020): *Csata a Harsány-hegynél (1687). Háború, régészet és kulturális örökségvédelem*. HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest, pp. 70–161.
- RÁZSÓ GY. (1989): Budától–Belgrádig. Bádeni Lajos két háborús esztendeje. In: Szita L. szerk. *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, p. 110.
- SZITA L. (1987a): *Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. A nagyharsányi csata 300. évfordulójának emlékére*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, pp. 61, 118, 201, 426, 444.
- SZITA L. (1987b): Levelek az 1687–1688. évi hadjáratról. In: Szita L. szerk. *Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. A nagyharsányi csata 300. évfordulójának emlékére*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, pp. 303–324, 350–358.
- SZITA L. (1987c): Egykorú nyomtatványok az 1987. évi hadjáratról és a nagyharsányi győzelemről. In: Szita L. szerk. *Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. A nagyharsányi csata 300. évfordulójának emlékére*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, pp. 409–425, 437–444.
- SZITA L. (1987d): Tobias von Hasslingen báró, vezérőrnagy, hadsereg főszállásmester parancskönyve és hadinaplója az 1687. évi hadjáratról. In: Szita L. szerk. *Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. A nagyharsányi csata 300. évfordulójának emlékére*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, pp. 198–201.
- SZITA L. (1989): Kutatási problémák az 1687. évi hadjárat történetéből. In: Szita L. szerk. *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, pp. 311–332.
- SZITA L. (1993a): A visszafoglaló háborúk viharában. Mohács a 17. század végén. In: Ódor I. szerk. *Tanulmányok Mohács történetéből*. Mohácsi Városvédő Egyesület, Mohács, pp. 113–118.
- SZITA L. (1993b): Az 1687. évi török elleni hadjárat a haditudósítások tükrében. *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv* 24. pp. 51–60.
- TÓTH, F. (2017): Le duc Charles V de Lorraine et son temps (1643-1690). In: Tóth, F. szerk. *Journal des campagnes de duc Charles V de Lorraine*. Honoré Champion, Paris, pp. 434–437.
- VARGA J. J. (1986): *A fogyó félhold árnyékában*. Gondolat Kiadó, Budapest, pp. 144–163.
- VASS E. (1993): Mohács a török hódoltság korában. In: Ódor I. szerk. *Tanulmányok Mohács történetéből*. Mohácsi Városvédő Egyesület, Mohács, pp. 91–92.

Felsőszentmárton társadalmi és demográfiai fejlődésének egyes kérdései a 18. – 19. században¹

Végh Andor²

Összegzés

Ebben a munkában kvantitatív történeti demográfiai módszerekkel és kvalitatív vezetéknev elemzéssel vizsgáljuk meg Felsőszentmárton (korábban Drávaszentmárton) 18. és 19. századi népességmozgásait és faluközösségének összetételét. Az elemzés forrásaként az egyházi születési anyakönyvek adatait vesszük alapul. Ezen adatokból a falu posztoszmán korszakban kialakult törzsnépességének belső viszonyrendszerét helyezzük szűkebb-tágabb összefüggésrendszerbe, kijelölve a modernizáció demográfiai is tetten érhető szakaszait.

Kulcsszavak: Martinci, Felsőszentmárton, születési anyakönyvek, demográfiai és társadalmi fejlődés, integráció, modernizáció

Bevezetés

Napjainkban Felsőszentmárton egyike azon magyarországi településeknek, melynek lakossága többségének napjainkig is horvát illetve kettős horvát/magyar identitása van.

Magyarország 2011-es népességösszeírása szerint Felsőszentmárton lakosságának 75,079%-a horvát identitású, de ez a kettős (pl. magyar-horvát) identitásúakat is tartalmazza³. Ez az arány 2022-re, a következő népszámlálásra jelentősen változott, de a horvát identitással rendelkező lakosok száma még mindig 50% feletti, pontosan 54,1%⁴. Ehhez hasonló arány más magyarországi horvátok által lakott településeken is megfigyelhető, bár az utóbbi időben több magyarországi régióban is erőteljes fogyás figyelhető meg (előregedés, lakosságcsere stb.) a horvát közösséget illetően. Ebben a munkában elsősorban Felsőszentmárton jelenlegi horvát lakosságának, karakterének kialakulását és alakulását vizsgáljuk a 18. és 19. században, és célunk, hogy a vizsgált források által bemutassuk e település demográfiai történetének azon szakaszát, mely a mai napig a horvát etnikai karakter alapját képezi, egy közösséget, mely napjainkig erőfeszítéseket tesz horvát karakterének és identitásának megőrzéséért.

---

¹ A tanulmány az OTKA K 146585 számú, “Magyarország és a Nyugat-Balkán” című projekt és a Pécsi Tudományegyetem támogatásával készült.

² Egyetemi docens. Pécsi Tudományegyetem, Bölcsész- és társadalomtudományi Kar, Szlavisztika Intézet, Horvát Tanszék

³ A magyar népszámlálások 2011 óta a többes nemzeti, etnikai kötődésű identitásokat is mérik, így nem kizárt, hogy valaki egyszerre több nemzeti, etnikai közösséghez tartozóként is identifikálhatja magát. Ennek köszönhetően a megjelenített adatok összege meghaladhatja a 100%-ot.

⁴ <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/eredmenyek/vizualizaciok/a-telepulemek-legfontosabb-adatai/?ter=08819> – utolsó letöltés 2024. 07. 25.

A vizsgálati módszerek

E munka vizsgálati alapját elsősorban a felsőszenzmártoni parókián lejegyzett születési anyakönyvekben lévő adatok számszerű és családnevek szerinti elemzése adja. Ezeket az adatokat Felsőszenzmártonban 1789 júniusától vezetik az ottani plébánián.

Magyarország területén a katolikus felekezetenél az egyházi anyakönyvek vezetése döntően a Nagyszombati zsinatot követően, 1611-től terjed el szélesebb körben, de különösen 1625-öt követően Pázmány Péter esztergomi érsek rendeletével, mellyel bevezeti V. Pál pápa által kiadott *Rituale Romanum*-ot. Ennek joghatósága ekkor még elsősorban Magyarország északi területeire terjedt ki, és általánossá csak az oszmánok kiűzését követően vált az ország teljes területén⁵. Ez természetesen területről területre változó volt, függően az egyházi szervezeti rendszer kiépítésének menetétől, valamint más történetileg ismert akadályozó folyamatoktól (pl. rácdúlások, betelepítések, migrációs hullámok).

Felsőszenzmártonban az anyakönyveket 1789 júniusától vezetik, ezt megelőzően a falu születéseinek anyakönyvezését a lakócsai plébánián vezették 1744 szeptembertől. Az is elképzelhető, hogy ennél korábbi bejegyzések a szigetvári katolikus plébánia anyakönyvében is találhatóak, melyet 1697-től vezettek⁶, de ilyen jellegű kutatást (a Dráva-menti horvát közösségeket illetően) a szigetvári anyakönyvekben még nem végeztek, ezért ezekről az adatokról itt most nem számolhatunk be. Remélhetőleg e kutatás folytatásánál majd ezt a munkát is módunkban lesz elvégeznünk.

Az anyakönyveket digitális formában kutattuk a <https://www.familysearch.org/>, weboldalon, amely nemzetközileg elfogadott és elismert forrása a családfakutatásnak. Ez a gyűjtemény a mormon egyház Church of Jesus Christ of Latter-day Saint (Salt Lake City, Utah, USA) létrehozott adatbázis, melybe a Magyarországot illető mikrofilm adatok 1959-1967 közötti időszakban az akkori Művelődési Minisztérium Levéltárak Országos Központja által készültek (forrás MNL korábban idézett web oldala). Ezen kutatásokat később kiegészítettük és összehasonlítottuk a kutatott terület már korábban feldolgozott adatbázisaival (pl. adóösszeírások), melyet már több szerző és publikáció is érintett (Boros Gyevi L. 1988:102–103; Kitanics – kézirat; Ferkov J. 2013:22). Az említett művek a 17. század végét és a 18. század elejét érintették.

A lejegyzett születési adatok demográfiai elemzésénél egyszerű számszerűsítést alkalmaztunk, hónapokra, évekre lebontva, nem alkalmaztunk ellenőrzést, utánkövetést (pl. arra vonatkozóan, hogy a születettek közül mennyi, mekkora volt a bejegyzett csecsemőhalandóság), mert elsősorban a születési dinamika változása adta az elsődleges kvantitatív információt számunkra. Ezen felül elvégeztük a születettek vezetéknévének lejegyzését, csoportosítását, abból a szempontból, hogy mely családok, vezetéknév milyen mennyiségben és dinamikával vettek részt a falu demográfiai fejlődésében. Ezek által jól látható a ma (illetve a XX. században) is jellegzetes felsőszenzmártoni családok, nemzetségek helyi társadalomalkotó dinamikája, fejlődése. A születések számának alakulását 1895-ig, az állami

---

⁵ A Magyar Nemzeti Levéltár web-oldalának tájékoztatója szerint https://mnl.gov.hu/mnl/ol/genealogiai_tajekoztato#anyak%C3%B6nyvek (letöltés 2024. 07. 25.)

⁶ Lakócsát illetően az adatok a: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-YSBC-M16?i=5&cc=1743180>, Szigetvárt tekintve pedig a következő web-oldalon találhatjuk: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939J-659X-4H?i=1&cc=4133831> (utolsó letöltés 2024. 07. 23.)

anyakönyvezés bevezetéséig vizsgáltuk. Ennek a törvényi változásnak az alapja a XXXIII/1894-es törvény volt, mely hatálybalépése 1895 októberben történt meg. Ezután a polgári anyakönyvezés már nem a felekezeti csoportok szerinti anyakönyvezést, hanem a területi, közigazgatási joghatósági anyakönyvezést írta elő, mely által a területen (településen) minden felekezet és vallás egy egységes anyakönyvi rendszerben jelenik meg. Ez Felsőszentmárton esetében nem jelentett nagy változást, ugyanis a falu református lakóit (melyeknek száma igen alacsony volt) e dátumig a környező református többségű Ormánság magyar falvaiban végezték, elsősorban Drávafokon, de a vegyes házasságokból született nem katolikusok születési anyakönyve is gyakran a katolikus anyakönyvekben jelent meg 1895 előtt. Ezek száma elenyésző volt, de előfordult egy-két évtizedenként egy-egy példa elsősorban a környék református magyarságát vagy a Dráván túl ortodox szerbségét illetően is.

A vizsgált bejegyzések nyelvi, átírási, lejegyzési és helyesírási kérdései

Igen fontos módszertani kérdéseket vetnek fel a kutatott anyakönyvek bejegyzéseinek nyelvi-átírási és helyesírási gyakorlatai. Ezek nem pusztán helyesírási, átírási kérdések, de úgy tűnik az egyes vezetéknevek konkrét alakulásának, változásainak az alakítói is voltak. Az egyházi anyakönyvek nyelve a kezdetektől a latin volt. 1833 januárjától egészen 1951 júniusáig a vizsgált anyakönyvek nyelve magyar volt, majd ezt követően egészen az említett egyházi anyakönyvezés megszűnéséig ismét latin.

Az anyakönyvek vezetését a helyi plébánosok, segédplébánosok elvéve szerzetesek végezték, akik csak ritkább esetben voltak horvát származásúak (nevük alapján), bár a felsőszentmártoni plébánosi szolgálatot elég nehéz elképzelni a horvát nyelv ismerete nélkül a 18. és a 19. századokban, így valamely szintű horvát nyelvtudást feltételezhetünk, ha nem máskor, a plébánosi elhelyezés előrehaladtával bizonyosan. Másrészt ebben az időben a horvát nyelv standardizálása még nem ment végbe, így a bejegyzett horvát nevek elsősorban a latin, német és a magyar nyelv helyesírás és betűkészlet eszközeivel lettek betűbe foglalva. A vezetéknevek (mivel a keresztnéveket elsősorban és többnyire latinus formájukban jegyezték le) helyesírása és változata nagyrészt a bejegyző egyházi személytől függött, annak anyanyelvétől, valamint horvát nyelvtudásának szintjétől.

Az anyakönyvezés felsőszentmártoni kezdeteitől egészen 1802 októberéig Joannes Török volt a helyi plébános, aki az anyakönyveket vezette. Őt 1802 októberétől 1804 augusztus végéig Paulus Gyurtsevits követte, aki kezdetben káplánként később „parochus loci” titulussal jegyezték be. 1804 utolsó két augusztusi keresztelését Thomas Csolics (titulus nélkül) jegyzi majd őt ezen említett év október 1-től Francisco Aloysio Kogler követi, akinek szolgálata egészen az említett Paulus Lichtenstein érkezéséig, 1812 októberéig tart.

A felsoroltakból láthatjuk, hogy az anyakönyveket csak igen rövid ideig vezették horvát vezetéknevű plébánosok és más titulusú egyházi személyek, de egy helyi vagy környékbeli jellegzetes horvát vezetéknevű plébánossal sem találkozhatunk. Sem a Gyurtsevits sem a Csolics nem jelenik meg egyszer sem az elemzett anyakönyvi vezetéknevek között a 18. és 19. században ezért feltételezhetjük, hogy nem a helyi közösségből származtak, hanem a horvát nyelvterület más vidékeiről.

Az említett Paulus Lichtenstein származása a lejegyzésben „ex Szajk”, azaz Baranya megye középső területe, melynek közvetlen közelében a sokác-horvátok által lakott Versend,

Monyoród, illetve a terület központjaként szintén horvátok által nagy számban lakott Mohács található. Azonban, ha Paulus Lichtenstein beszélt is születésének (esetleg korábbi szolgálati helyének) az ott beszélt horvát dialektusát, az több részletben eltér a Dráva menti horvátok beszélt nyelvétől (többek között a mohács környéki sokácok főleg i-zős, amíg a Dráva mellékiek elsősorban e-zős jat-alternációval beszélnek), így feltételezhetjük, hogy ez az igazodás állhatott a háttérben az említett plébános nyelvi „asszimilációjának”, a helyi vezetéknevek lejegyzésének folyamatos változásának. Ennek köszönhetően pl a Stražanac vezetéknev 15-20 év leforgása alatt kizárólag Stražan formát ölt, hasonlóan folyamatosan keveredik a Kolar és a Kolarić forma, amíg az egyik leggyakoribb felsőszentmártoni vezetéknev, a Balatinac is 2-3 formában jelenik meg ebben az időintervallumban. További példa a 19. század eleji változatok sokaságára a 20. században Greguric (Greguricz) vezetéknev, mely több formában is jelen van az említett periódusban – Gregorić, Greguricz, Gregoricz, Gregurić – majd az 1820-as évek végére Greguricz formában állandósul. Hasonló a Balazić vezetéknev mely az 1820-as évekre többnyire (egy kivétellel) Balaž formában lesz csak megtalálható. A Hergović vezetéknev Lichtenstein szolgálati ideje alatt elveszti a kezdeti H magánhangzót, amíg ugyanebben az időszakban Krajačić alakból húsz év állandó alakváltozást követően (Krajačić-Skrajačić-Skrajak-Skrajić) a Skrajić forma állandósul.

E felsorolt példák csupán a legszembeötlőbbek azon változások közül, melyeknek az említett szubjektív eredő mellett több nyelvi, társadalmi, kulturológiai okai is fellelhetőek. Ezek vizsgálata további kutatásokat, külön módszertant és tudományos figyelmet igényel. Ugyanígy a vezetéknevek lejegyzésnek, átírásnak nyelvészeti elemzése is olyan feladat, mely ennek a munkának nem is célja és a kereteit is túlzottan kiterjesztené. Így a vezetéknevek elemzésénél egyes nevek „variánsait” egynek tekintettük, hogy a demográfiai és társadalmi elemzéseket (számszerűsítve) ezek alapján elvégezzük. Reméljük az említett problematika a közeljövőben külön tudományos figyelmet kap majd és következetes átírási, értelmezési megoldásokat eredményez.

A munkában továbbá a leggyakoribb felsőszentmártoni vezetékneveket összehasonlítottuk horvátországi online vezetéknevek földrajzi elhelyezkedési adataival a 20. században, melyek bázisát az Acta Croatica <https://actacroatica.com/hr/> weboldal segítségével végeztünk. Ez az oldal egyes horvát családfakutatási és családkutatási, földtulajdonlási (de nem földhivatali) adatbázisait egyesíti. Mivel ezen internetes projekt fókuszpontja a horvát államterület és a történeti, elsősorban tengerentúli horvát diaszpórákra koncentrál, ezen komparatív vizsgálattal igyekszünk a magyarországi horvátokat is bevonni az ilyen jellegű horvát kutatások fókuszába. Ez mind a horvát, mind pedig a magyar kutatók látószögét is szélesítheti az említett témákban, amely a történeti párhuzamok alapján indokolt és ezen kapcsolatok mindenképpen alulkutatottak mindkét oldalon.

A Dráva-menti horvátok – az autochtonitás és a 18. századot megelőző időszakok társadalmi kérdései

A magyarországi horvátok egyes szubetnikus csoportjainak a tudományos kutatása az etnográfiai és történeti szakirodalomban a legterjedelmesebb. Ezek a munkák nagyrészt a második világháborút követően jöttek létre és alapértelmezettnek vették az országhatár (magyar határok) meghatározó jellegét, így magukat a szubetnikus csoportok létrejöttét, ha kimondva nem is 1918-tól eredeztetve. Ez szűk magyar keretbe helyezte a vizsgálódást, amelynek kitágítása 1991-től, Horvátország létrejötte óta új dimenzióba is megjelent és fokozatosan teret nyert a tudományos vizsgálódásokban. E történeti vizsgálódások egyik érdekes pontja maga az eredet és az ősiség kérdése is a magyarországi horvátoknál – melyik területi, etnográfiai csoport tekinthető a legrégebb óta a jelen szállásterületén elhelyezkedő csoportnak? Vannak-e esetleg olyanok, akik gyökere már a középkorra (oszmán hódításokat megelőző korra) vagy netán a magyar honfoglalás előttire datálható? Bár szinte mindegyik csoport kapcsán megjelentek féltudományos elméletek antik, koraközépkori vagy más eredetre, ezek nagyrészt eltúlzott elméletek maradtak, melyek a tudomány kritériumainak (bizonyítás, tudományos bizonyítékok) nem igen feleltek meg. A középkori kontinuitás és/vagy eredet azonban éppen a Dráva-mentén elhelyezkedő horvátok kapcsán tűnik a legvalószínűbbnek. A történeti (Boros Gyevi L. 1988:98–101, Šokčević, D. 2022:124–125, Kitanics – kézirat, Ferkov J. 2013:23), a nyelvészeti, dialektológiai kutatásokban (Barić, E. 2006:22–23, 2021:420) valamint a néprajzban is (Begovác, R. 1980:274–276, 1984:223–224, 2001:430, Franković, Đ. 1986:5–7) megjelent tudományos művek mind-mind összetett és többrétegű hagyományt, identitást és kulturológiai arculatot mutatnak, melynek minden bizonnyal felfedezhetőek középkori elemei is.

A történeti kutatásokban elsősorban kettő elmélet-csoport fedezhető fel. Az első, az, mely a történeti kontinuitást feltételezi, mely szerint az itteni szláv/horvát lakosság magja már a magyar honfoglalás idején is letelepedett ezen a területen és ezt a lakosságot a későbbiekben folyamatos migrációs hullámok egészítették ki a későbbi századokban, elsősorban az oszmán korszak végén és azt követően. A másik vélemény szerint a Dráva-menti horvátok is annak az igen bonyolult és hosszú migrációs folyamat eredménye képpen alakultak ki, amely az oszmán birodalom boszniai, horvát és magyar területeit érintette a XV. századtól kezdődően. Ez utóbbi elmélet sem vonja kétségbe a középkori horvát jelenlétet a Dráva bal partján, de az összefüggést a preoszmán és a posztoszmán korszak horvát lakosai között nem tartja valószínűnek.

Az autochtonitás tényét nem csupán a Dráva-mellék, de a magyarországi horvátság nagy részére vonatkozólag elsősorban Sarosác György (horvátul Đuro Šarošac) etnográfus, a magyarországi déli-szláv bázismúzeum egykori igazgatója tartotta valószínűnek. Bár korai történeti vonatkozású munkáiban nem tört pálcát egyetlen eredet-elmélet mellett sem (Sarosác Gy. 1973:385), későbbi munkáiban már egyértelműen a honfoglalást megelőző szláv népesség jelentős területű és népességű csoportjairól írt munkájában, főleg a Dunántúl déli területein (Šarošac, Đ. 2008:5–50). Sarosác bizonyítékai ezen kötetben többnyire nyelvtörténeti elemzéseken, etimológiai fejtegetéseken alapulnak, és nem történeti források elemzésén (Šarošac, Đ. 2008:5–50) vagy a téziseit alátámasztó történeti dokumentumokon, így állításai további alátámasztása vagy cáfolata az eljövendő kutatók és kutatások feladatai közé tartozik.

A Dráva-menti horvátok középkori kontinuitását feltételezi a magyarországi horvátok történetét taglaló összegző munkájában Sokcsevits Dénes (horvátul Dinko Šokčević) is (Šokčević, D. 2022:18–19, 125), állítva, hogy „a XVII. és a XVIII. század között sem szakadt meg a horvát népesség folyamatos jelenléte, függetlenül a háborúk okozta pusztításoktól, menekülésre kényszerülésektől” (Šokčević, D. 2022:18–19)

Az 1990-es évek történeti- és politika-földrajzi reneszánszában a történeti kartográfiai és etnikai földrajzi kutatások is újból figyelemre méltó munkákat eredményeztek, melyek közül kiemelkedik a Kárpát-medence változó etnikai arculatát bemutató térképsorozat (Kocsis K.–Tátrai P. 2015). Ez a történeti térképészeti munka a 15. századtól napjainkig mutatja be a Kárpát-medence minden egyes régiójának az etnikai fejlődését, alakulását⁷. E térképsorozat Dráva-mellékét, valamint a pannon-horvát területeket érintő térképei szerint a horvát etnikai komponens megjelent a Dráva bal (mai magyarországi) partján már a 15. században is (Kocsis K.–Bognár A. 2003⁸). Ez önmagában nem támasztja alá a kontinuitás kérdését, melyet az anyakönyvek hiánya miatt erre a periódusra (15-17. század) szinte lehetetlen bizonyítani, de a középkori horvát jelenlétet mindenképpen igazolja éppen azoknál a településeknél (Felsőszentmárton és Drávasztára), ahol ez a posztoszmán korszakban is kiépül etnikailag.

A kontinuitás, valamint a letelepedés kérdése nem csak az oszmán kort megelőzően lesz fontos, hanem az azt követő igen mozgalmas történeti periódusokban is. Ekkor rövid időszakon belül (nem egész fél évszázad)⁹ igen felgyorsuló és egymásra rétegződő migrációs hullámok indulnak el.

A 18. század elejének népességmozgásaival több kutató is foglalkozott. Kitanics Máté a Duna-menti horvát és bunyevác lakosság migrációit kutatta a Bácskában ebben az időszakban és az dóösszeírások neveit elemezve rámutatott, hogy a Rákóczi szabadságharc és rácdúlások időszaka előtti és utáni lakosság több esetben is visszaköltözött előző lakóhelyére (Kitanics M.–Sokcsevits D. 2009:11–13, Kitanics M. 2014:102–113). A visszaköltözések jellemzőek lesznek még a 18. század vége felé is a Dráva-menti horvátoknál, amint azt az anyakönyvek elemzésénél majd megemlítjük. Ez a folyamat így nem teljesen kizárt a hosszabb történeti periódusokban sem, bár egyértelműen nem támasztja alá a kontinuitás elméletét.

Figyelmet érdemel Máté Gábor munkássága is, mely a kutatott posztoszmán időszak közvetlen átmeneti periódusát (1683-1685) kutatja történeti források elemzése alapján (Máté G. 2021:90–95). Ebben a műben Máté Gábor az oszmán/Habsburg átmeneti időszak erőszakcselekményeit, marhahajtásainak társadalmi hatásait elemzi, mely jelentős belső migrációval és népesség-áthelyeződéssel járt Tolna, Somogy és Veszprém vármegyékben az említett időszakban. Bár a munka területileg a Dunántúl északibb területeinek viszonyrendszerét elemzi, nem közvetlenül a Dráva mellék etnikai változásait és társadalmi körülményeit, mégis jól érthetővé teszi az akkori paraszti lakosság és a várak hajdúinak illetve

---

⁷ Az említett térképek internetes hozzáférése: <http://www.mtafki.hu/konyvtar/kiadv/etnika/indexMAPh.html> (utolsó letöltés 2024. 07. 30.)

⁸ Internetes hozzáférés a térképi ábrához: http://www.mtafki.hu/konyvtar/kiadv/etnika/ethnicMAP/004_session_h.html (utolsó letöltés 2024. 06. 30.) A történeti térképek elérhetősége: <http://www.mtafki.hu/konyvtar/kiadv/etnika/indexMAPh.html> (utolsó letöltés 2024. 07. 22.).

⁹ Amint a horvát történeti migráció-kutatás rámutatott a Dráva mellék migrációs folyamatai a török kiűzésének időszakában és az azt követő periódusban nem szétválaszthatók az oszmán kor szlavóniai területeket érintő migrációs áramlataitól, melyekről értékes adatokat találhatunk Nenad Močanin (Močanin, N. 2001:145–149) és Ive Mažuran (Mažuran, I. 1989:22) műveiben.

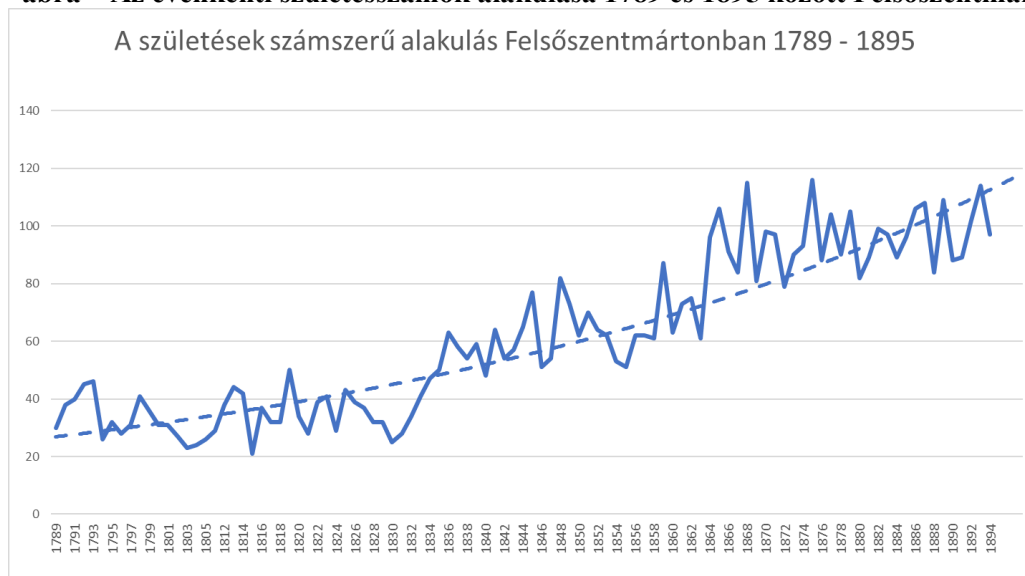
a terület „szabad rácainak” viszonyrendszerét és fontos kérdéseket tesz fel az etnikai, identitási és társadalmi kapcsolatok alakulásáról a megnevezett történeti periódusban. Az itt feltett kérdéseket és válaszokat nem hagyhatjuk figyelmen kívül az egyes népcsoportok, így a horvátok identitásvizsgálatánál, de migráció-kutatásainál sem a 17-18. században.

A lakosság fejlődése és összetétele számokban

Felsőszentmárton lakossága az első népszámlálás idején II. József alatt 599 volt, amíg a kutatott időszak végén, a 19. század utolsó évtizedében, 1890-ben 1785 volt a falu lélekszáma. Amennyiben a családnevek elemzését is figyelembe vesszük egyértelműen kijelenthető, hogy ez a változás csak részben történt meg belső demográfiai forrásból, népességyarapodás által, de ugyanúgy a betelepülők, a migrációs folyamatoknak köszönhetően. A megfigyelhető és jelentős betelepülés egészen a 19. század első két évtizedéig megfigyelhető.

Az anyakönyvekből következtetett születésszámok alakulásán láthatjuk, hogy azok nem lineáris növekedéssel rendelkeztek, hanem jól elkülöníthető dinamikusabb fejlődő, stagnáló és visszaeső periódusok követték egymást. A középérték trend vonal ábrázolással (szaggatott vonallal ábrázolva) láthatóvá válnak a jelentősebb fejlődési és visszaesési csomópontok.

1. ábra – Az évenkénti születésszámok alakulása 1789 és 1895 között Felsőszentmártonban

Forrás: Egyházi születési anyakönyvek adatai a felsőszentmártoni plébánián őrzött dokumentumok alapján.

Szerk: Végő A. 2022.

A vizsgált időszak kezdetén a születések száma többnyire a trendvonalat követi, majd ez a 19. század kezdetén visszaesik, majd ismét oszcillálva, de a trendvonal átlaga körül alakul. Ezt követi a 19. század legjelentősebb visszaesése az 1820-as évek kezdetén, mely negatív trend az 1830-as évek közepéig tart. A szakirodalomból tudjuk (Kiss, Z. G. 1988:196), hogy e demográfiai krízis oka a kolerajárvány, mely jelentősen visszavetette a falu fejlődését. Ennél kisebb intenzitású visszaesést a Bach korszakban, az 1850-es években figyelhetünk meg, mely hasonlóan az előbbihez, egy bő évtizedig, az 1860-as évek közepéig tart. Ezt követi a 19. század legjelentősebb demográfiai fejlődése, mely egészen 1880-ig tart. Ezt követően a születésszámok már nem tudnak tartósan a trendvonal fölé emelkedni, a település belső demográfiai forrása úgy tűnik ekkor elapadt. Ennek társadalmi okai feltehetően sokoldalúak, nem lehet pusztán egy tényezőre szűkíteni az

okokat. Biztos, hogy az ekkor kialakuló nagybirtok rendszer ugyanúgy az egyik ok, akárcsak a relatív túlnépesedés, melynek a birtokstruktúrán túl a szűkösebb és a Dráva által behatárolt fizikai, terjeszkedési korlátok is okozói voltak. Ekkor indul meg jelentősebb méretekben a teljes Dráva-menti régióból (felekezettől és nemzetiségtől függetlenül) a tömegesebb kivándorlás, az 1870-es években, mely folyamatot a Katonai Határőrvidékek megszüntetése (1881-től) által okozott erőteljes kivándorlás erősít meg az 1880-as években. Ez a folyamat az Osztrák-Magyar Monarchiából a tengerentúlra (Amerikába) irányuló migrációval időben összecúszik a 19. század utolsó évtizedében és a 20. század elejével.

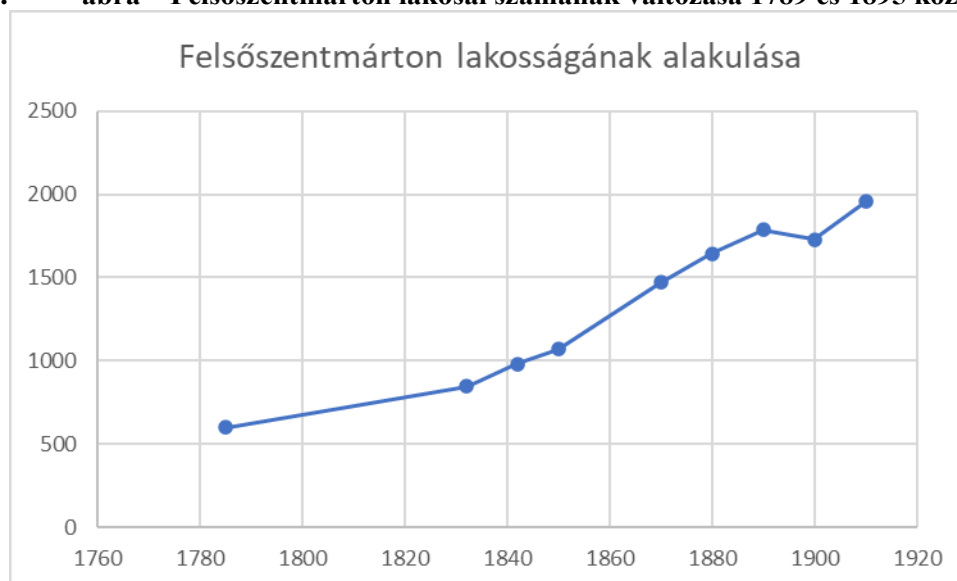
Sajnos részletes kutatások e migrációs folyamatokról nincsenek még a szélesebb területet illetően sem, de Márfi megemlíti (Márfi A. 1988:267–269), hogy Somogy vármegyén belül a lakosság migrációs vesztesége a Dráva melléken érte el a legjelentősebb arányokat a 19. század végén és a 20. század elején. Ezt támasztja alá a kivándorlás jelenségéről Borovszky Samu – Magyarország vármegyei és városai című munkájának Somogy vármegyére vonatkozó kötete (Borovszky S. 1914) „Kivándorlás” fejezetének egy részlete, mely közvetlenül megemlíti Felsőszentmárton (akkor még Drávaszentmárton):

„1904 májusban jelenti először Sárközy alispán, hogy a kivándorlás Somogyból nagyobb mértékben megindult Amerikába. A barcsi járásban Drávaszentmárton község lakosai voltak az elsők, a kik a vándorbotot kezükbe vették. Úgy vélték ekkor még a vármegye vezetői, hogy gátló intézkedésekkel megakadályozhatják a kivándorlást. Hogy útlevél nélkül ki ne mehessen senki a vármegyéből, a belügyminisztertől Barcson és Zákányban állandó vasúti csendőri ügyeletet eszközöltek ki, a míg utóbb ez a feladat országszerte az újonnan szervezett határrendőrségre hárult. Az ügynökségek munkáját is szerették volna meggátolni, a melyek kivándorlásra csábító nyomtatványokkal árasztották el a vármegyét. Persze nehéz volt valami eredményt elérni: az útlevelet kérő és azt elnyert kivándorlók száma egyre nőtt s valamennyi járásra kiterjedt. Míg 1904-ben 293 útlevelet adott ki Somogy vármegye alispánja, 1905-ben 1089-et, 1906-ban már 2505-öt, 1907-ben pedig csak az első négy hónapban 1816-ot. Sárközy alispán csakhamar belátta, hogy itt rendőri intézkedésekkel keveset lehet elérni, mélyebben fekszik az ok. Mint egyik jelentésében mondja: „Minthogy a régebben kiköltözöttek jól megfizetett munkát helyeznek kilátásba, a vagyonszerzés vágya csábítja a 25–30 éves férfiakat Amerikába, hogy egykor visszatérvén hazájukba, maguknak birtokot szerezhessenek.”

A kivándorlás motivációja egyértelműen a szűkös fejlődési lehetőségekben keresendő, ahogy ezt az idézet sejteti. És, hogy miért Drávaszentmárton lehetett az első, akit e mű megemlíti? Feltételezhetően a dinamikus 19. századi népességfejlődés okozott olyan nagy arányú fiatal mobilis népességtöbbletet (a környék ekkor már egykéző református magyarságához viszonyítva, ahol ez a többlet nem vagy nem ekkora tömegben alakult ki) amely erőteljesen kereste egzisztenciális boldogulásának alternatíváit.

A rendelkezésekre álló adatokból Felsőszentmárton lakossága a következő ábrán bemutatott módon fejlődött. Ebben láthatóak az említett járványok, valamint az elvándorlások hatásai, melyek leginkább lelassították a fejlődést, de esetenként még visszaesést is okoztak a lakosság számában.

2. ábra – Felsőszentmárton lakosai számának változása 1789 és 1895 között

Forrás: Boros Gyevi L. 1988, Kiss, Z. G. 1988, Márfi A. 1988

A falu lakosságának kialakulása és összetétele

Boros-Gyevi László átfogó tanulmányában a Dráva-menti horvátok történetéről legalább három jelentős betelepülési hullámot határozott meg. Ezek Horvátország szlavóniai területéről, a déli horvát vidékekről, valamint Bosznia egyes területeiről indultak ki. A legkorábbi forrásokban, az 1700-as évek első évtizedében említett nevek a Piskor (vagy Piškori) és a Cerić (vagy Čerić).

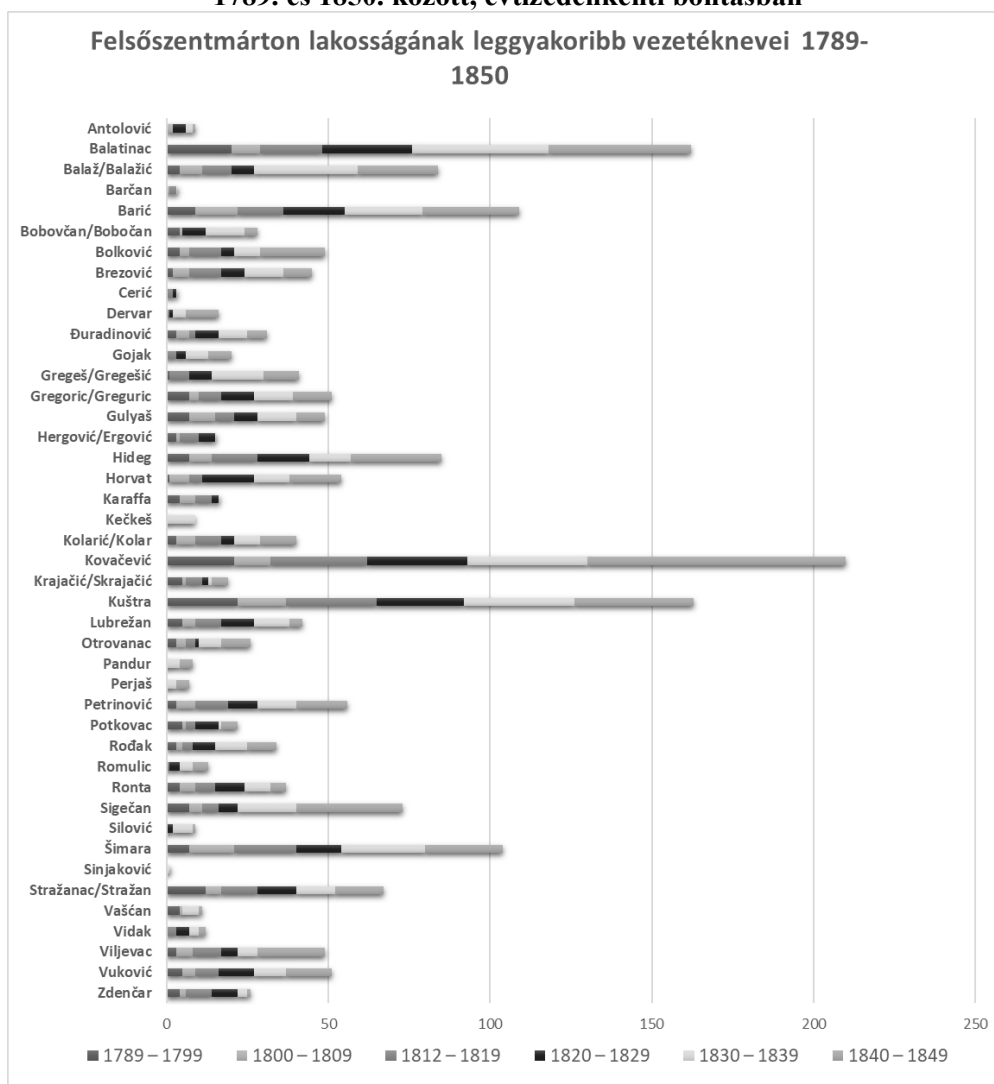
Mintegy két évtizeddel később 1720-ban Boros-Gyevi már több olyan családnevet is említ melyek a későbbi faluközösségben hosszabb ideig, akár napjainkban is jelen vannak. Ezek a családok a Stražan (később Stražanac formában), a Barić, Brezović (itt öt családot is említ ugyanezzel a vezetéknevével), a Gregorić, Blažović, Mandić és a Vuković (Boros Gyevi L. 1988:101–106).

A legújabb kutatások feltártak még nem publikált adó-összeírásokat a 17. század végéről, olyan vezetéknevekkel, melyeket később nem találhatunk a település lakosai között, de a környéken sem jellegzetes vezetéknevek, és az 1720-as összeírás által említettekhez sincs semmi kapcsolódásuk¹⁰. E forrásban említett nevek pl: Drokanj, Dočić, Radić, Benčić ili Kovač (itt a modern horvát helyesírás szerint soroljuk fel e neveket, nem a forrásban használt formában). Tehát nem találhatunk semmi jellegű összefüggést e lakosság és az 1720-ban említett adózó családfelek között. Az megemlítendő, hogy e korábbi forrásban említett vezetéknevek is nagyrészt horvát eredetűek, és a XX. századi elterjedésüket tekintve szorosan kötődnek a Dráva mellék és Észak-Szlavónia területéhez Miholjac-Viljevo-Slatina-Virovitica-Đurđevac tengellyel. Bár a visszaköltözések és az elhúzódó letelepedési folyamatról már írtunk, megjegyeznénk, hogy bárminemű jelentősebb összefüggést a korai letelepedések és a későbbi családok között csakis a korábbi szigetvári és a lakócsai anyakönyvek részletes elemzését követően, valamint a többi környező horvát település dokumentumainak átvizsgálása után érdemes keresni és valószínűsíteni.

¹⁰ Itt köszönetünket fejezzük ki Kitanics Máténak, aki betekintést adott készülő, de nem megjelent munkájába és kutatásába. Ezért ezt a forrást most részletesen nem elemezzük, csak összehasonlítjuk az említett adózók vezetékneveit a későbbi nevekkel.

A feldolgozott adatokból látható a horvát etnikai elem túlsúlya a teljes elemzett időintervallumban. Egyes évtizedekre bontva a születéseket és meghatározva a legjellegzetesebb, legnagyobb számban előforduló vezetékneveket, elmondhatjuk, hogy az első Felsőszentmártonban bejegyzett anyakönyvi évtizedben, a 18. század utolsó évtizedében ezek a legjellegzetesebb nevek alkotják a teljes születések mintegy 73,56%-át. A 19. század első évtizedében ez az arány már 92,13% lesz, amíg e század második évtizedében 95,03%. A 19. század harmadik évtizedétől függetlenül a folyamatosan növekvő születésszámtól csökken 90,73%-ra, majd később 86,33%-ra, továbbá 84,85%-ra. Ez természetesen az 1830-as évektől megjelenő modernizáció eredménye, a feudális viszonyok eltűnésének közvetlen következménye.

3. ábra – Felsőszentmárton leggyakoribb vezetékneveinek megjelenése az anyakönyvekben 1789. és 1850. között, évtizedenkénti bontásban

Forrás: Egyházi születési anyakönyvek adatai a felsőszentmártoni plébánián őrzött dokumentumok alapján 1789 és 1850 között. Szerk: Végh A. 2022.

Természetesen találhatunk az anyakönyvekben nem horvát neveket minden időperiódusban, melyek azonban csak igen kis számban fordulnak elő. Ezek a kezdetben magyar és roma nevek, később, az 1820-as évektől nagyobb számban a német nevek jelennek meg. Bizonyos magyar családnevek már a legkorábbi időktől integrálódtak a falu közösségébe, feltehetően viselőik

hamar elhorvátosodtak. Ilyenek a Kecskés, a Hideg vagy a Gulyás. A többi, később megjelent magyar lakosnál azonban észrevehető a területi és bizonyos társadalmi elkülönülés, szegregáció. Mivel Felsőszentmártonhoz néhány környékbeli puszta, tanya is csatolódt, ezek idővel egyre jelentősebb népességet fogadtak be. Ezekbe telepedtek be a nem jellegzetesen felsőszentmártoni nevek viselői (ahogy ezt legtöbbször az anyakönyvek is megjelölték) az említett családok. Ők láthatóan nem épültek be a falu horvát közösségének társadalmi textúrájába (esetleg néhány generációt követően) így pl. keresztszülőként náluk sohasem jelenik meg falubéli horvát név. Ilyen melléktelepülés, puszta volt Brođanci/Borjanc puszta, mely kezdetben elsősorban a roma közösség letelepedési területe volt, továbbá Zános, Kosztovány és Sigetska/Szigetszka tanyák. Az 1940-es években megjelenik még egy terület, amely a téglaház nevet viseli, ahol elsősorban német mesteremberek és magyar pásztorok (juhászok, kanászok, gulyások) költöztek. Ez a professzió szerinti elkülönülés jellegzetes a 19 század közepére, miszerint az állattartáshoz kötődő szakmunkások elsősorban magyarok, amíg a mesteremberek német neveket viselnek. Ezek a családok 2-3 generáció múlva több esetben is beleolvadtak a falu horvát többségébe, bár kezdetben még nem látszott, hogy a társadalmi textúrához szorosan kötődnének, nincsenek családi, keresztszülői kapcsolatok, csak az említett 2-3 generációt követően. Ezen közösség integrálódásának eredménye a faluban a 20. században már horvátnak tekintett, de német vezetéknévvel élő családok jelenléte. Ilyenek a Förszter, Venczler és mások is. Ugyanebben az időszakban, bár ritkán előforduló eset, de találhatunk rá néhány példát, hogy a környék református felekezetéből kötnek házasságot felsőszentmártoni katolikus horvát családok tagjaival (ilyen pl. a református vallású Kármán Júlia, aki a Kustra családba házasodik be az 1830-as években).

A nem horvát közösségbe tartozók egy harmadik csoportját azok a főleg 1840-es évektől megjelenő családok jelentették, akik a megjelenő állami vagy uradalmi hivatalnoki és szolgáltató réteghez tartoztak – ilyenek voltak az erdészek, kocsisok, tanárok vagy a szolgáltók. Az ő esetükben nem beszélhetünk integrációról, elsősorban csak a szolgálati idejükben maradtak a faluban, nem építettek ki látható társadalmi kapcsolatrendszereket a falu lakosságával (házasságok, keresztszülőségek teljesen hiányoznak).

Családnév párhuzamok a Dráva horvát oldalával

Mivel a vizsgált falu horvát lakossága a Dráva másik oldali, jobb parti horvát közösségeivel volt évszázadokon keresztül a legközelebbi kapcsolatban, a levéltári és más történeti dokumentumokat egyesítő Acta Croatica horvát internetes oldalon keresztül megvizsgáltuk, hogy az adott adatbázisban a leggyakoribb felsőszentmártoni családnévek milyen földrajzi viszonyrendszerbe helyezhetők a horvát adatbázisban megjelenő azonos keresztnevekkel Horvátország területén. Az Acta Croatica elsősorban tengeren túli adatbázisát nem vizsgáltuk részletesen, egyrészt mert nem tartalmazott számunkra releváns információkat, sőt leggyakrabban találatokat sem, de a jövőben még ha szerényebb mértékben is, de ez a kutatási irány is adhat újabb eredményeket munkánk folytatásában. A legjellemzőbb családnéveket illetően így röviden leírjuk mely földrajzi környezetben jelentek meg leggyakrabban és legsűrűbb textúrában Horvátország (esetleg Bosznia-Hercegovina) területén.

Barić – Általánosan elterjedt vezetéknév Horvátországban, minden horvát területen, megyében egyaránt előfordul, legnagyobb számban a nagyvárosokban – Zágrábban, Splitben,

- Zadarban. A történeti források szerint a Barić vezetéknevvel rendelkezők legnagyobb koncentrációja Slunj és Karlobag környékén volt található. Jelenleg horvát területeken kívül közép Boszniában Travnik környékén, Radonjiciban található nagyobb közösség, amely ezt a vezetéknevet viseli.
- Balatinac* – ezzel a vezetéknevvel rendelkező személyek Horvátországban elsősorban Baranyában (Baranya háromszög területén), többnyire Darázs, Hercegmárok (Gajić) és Pélmonostorban laknak, előfordulnak Eszéken is, valamint Donji Miholjac/Alsómiholyác környékén, Miholjački Poreč településen.
- Balaž/Balažić* – e vezetéknevvel rendelkező személyek horvát területen elsősorban magyarok és horvátok, a Balažićok közül lehetnek szlovén nemzetiségűek is. Balaž családnevűek elsősorban Eszéken és Vinkovác környékén, kisebb részt pedig Verőcén laknak. Balažićok leginkább Diákóvár környékén, Sredanciban valamint Eszéken és Zágrábban laknak.
- Bobovčan* – ezen vezetéknevet elsősorban Drávaszentgyörgy és Slatina környékének lakói viselik, pl. Čadavica településen, tehát elsősorban a Dráva mentén.
- Bolković* – a Bolkovićok elsősorban az Isztriai-félsziget lakói, közülük legtöbben Polában és Rakaljon laknak.
- Brezović* – Horvátországban Brezović vezetéknevvel rendelkezők elsősorban Karlovac/Károlyváros környékén laknak, jelentősebb számban Šišljavićban, mely napjainkban Károlyváros területén belül helyezkedik el. Ezen kívül nagyobb számban találhatunk Brezovićokat Zágrábban, Duga Resaban és Jastrebarsko környékén, Donja Kupčinában.
- Gregeš* – sem a Gregeš, sem a Gergešić vagy Gregešić (mely alakok az egyházi anyakönyvekben előfordulnak) nem szerepelnek az Acta Croatica adatbázisában.
- Greguric* – ez a vezetéknev a 20. század elején Sveti Ivan Zelina és Petrinja környékén volt a legelterjedtebb. Napjainkban már csak néhány személy él ezzel a keresztnévvel elsősorban Zágrábban és Donja Zelinában.
- Kovačević* – A horvát területek egyik leggyakoribb vezetékneve a Kovačević, minden területen és megyében megtalálható, legnagyobb koncentrációban a nagyvárosokban. Ezen kívül nagyobb számban találhatunk Kovačevičeket a boszniai Száva-mentén és Tuzla környékén.
- Kuštra* – A Kuštra vezetéknevvel élők elsősorban Imotski és környékének lakói, pl. Runović, de a 20. század migrációs, kolonizációs hullámainak köszönhetően találhatunk ilyen vezetéknevűeket Orahovica és Ilok környékén is, illetve Zágrábban.
- Lubrežan* – ez a vezetéknev nem szerepel az Acta Croatica adatbázisában.
- Otrovanac* – sem Otrovanac sem pedig Otrovanec nevek nem szerepelnek az Acta Croatica adatbázisában.
- Petrinović* – napjainkban ilyen vezetéknevet viselők elsősorban Zágrábban, Splitben és Vinkovciban és környékén élnek (pl. Otok), de megtalálhatjuk őket Novi Vinodolskiban is. Történeti források alapján a Petrinovićok Vinkovci környékén éltek valamint Sveti Ivan Zelinában.
- Rođak* – ezzel a névvel leggyakrabban a nyugati horvát Dráva-melléken találkozhatunk Drávaszentgyörgy/Đurđevac és Verőce között (Budancevica, Podravske Sesvete), napjainkban Zágrábban is találhatunk Rođakokat.
- Ronta* – jellegzetes vezetéknev Alsómiholyac és környéken különösen Viljevo településen. Történeti források megerősítik, hogy egykor Pozsega és környékén is éltek.

Sigečan – a múlt században Sigečan névvel elsősorban Ivanić-Grad környékén éltek, valamint Verőcén. Napjainkban már csak kisebb számban Alsómiholyacon.

Stražanac – az elmúlt századokban a legtöbb ilyen vezetéknevvel élő Alsómiholyacon és Eszéken élt. Napjainkban elsősorban Alsómiholyacon és Viljevon, kisebb számban Koška és Čačinci településeken.

Šimara – a 19. i 20 századok fordulóján leggyakrabban a Šimara nevet viselők Alsómiholyacon és Nasice környékén laktak. napjainkban leginkább Podravska Moslavinában, Alsómiholyacon, Zágrábban, Eszéken és Slatinán található belőlük.

Viljevac – ezt a vezetéknevet az elmúlt századokban és napjainkban is elsősorban Verőce városában és környékén – Gradinában, Brezovicában valamint kissé keletebbre Viljevo településen találhatjuk.

Az itt felsoroltak természetesen nem tekinthetőek kiforrott kutatási eredménynek pusztán kiindulópontnak a további kutatásokhoz, magyar és horvát oldalon egyaránt. Ennek ellenére jól látszik, hogy Felsőszentmárton horvát lakosságának eredete feltehetően igen heterogén, de leginkább a horvát Dráva-mellék Drávaszentgyörgytől Eszékig tartó szakaszának migrációs és demográfiai folyamataival szoros kapcsolatban áll, annak egy ágának tekinthető. A felsorolt történeti vonatkozások jól kirajzolják a Duna-menti migrációs csatorna, különösen Eszék, mint csomópont szerepét. Továbbá észrevehető a nyugatibb horvát, Zágráb és Károlyváros közötti területek jelenléte, amely egy a Duna-mentitől eltérő migrációs periódus és irány. Különösen érdemes folytatni a kutatást azon családok, vezetéknevek esetén, melyekre nem volt találat az Acta Croatica rendszerében. Itt feltételezhető a névváltozat helyi kialakulása, ehhez részletesen vizsgálni szükséges a többi, környező horvát település történeti dokumentumait, anyakönyveit.

A kutatás további irányai

Az itt bemutatottak pusztán első lépések a Dráva-menti horvátok történeti demográfiai és migrációs kutatásában, de már ezekből is jól látható, hogy a megalapozottabb kutatási eredmények céljából szükséges a teljes horvát lakosságú magyar oldali településszerkezetet vizsgálni, és ez történetileg nagyobb merítést jelent, mint a napjainkban horvátként számontartott hét település. A kutatás sikeressége érdekében feltehetően érdemes családfakutató hálózatokhoz kapcsolódni Horvátország területéről, pont az utolsó fejezetben kirajzolódott irányok mentén.

Irodalomjegyzék

- BARIC, E. (2006): *Rode, a jezik?! – redovi iz jezikoslovne kroatistike*, Biblioteka Nova. Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj, Pečuh, pp. 9–29.
- BARIC, E. (2021): *Rječničko blago i pučka kultura Martinaca – Felsőszentmárton szókincse és népi kultúrája*. Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj, Pečuh.
- BEGOVÁČZ R. (1980): Dráva menti horvát húsvéti dalok. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 24. Janus Pannonius Múzeum, Pécs, pp. 273–300.
- BEGOVÁČZ R. (1984): Házasságkötés és szokásköre a Dráva menti horvátoknál. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 28. Pécs, pp. 223–239.
- BEGOVÁČZ R. (1994): Svadbeni običaji u Hrvata u Podravini. *Etnografija Hrvata u Mađarskoj* (1), pp. 21–42.
- BEGOVÁČZ R. (2001): Vízkereszttől hamvazószerdáig: adatok a tavaszváró szokásokról és hiedelmekről a hazai horvátoknál. In Ando Gy.–Eperjessy E.–Grin I.–Krupa A. szerk. *A nemzetiségi kultúrák az ezredfordulón (esélyek, lehetőségek, kihívások) (A VII. nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai. Békéscsaba, 2001. október 2–3–4.)*. Magyar Néprajzi Társaság, Békéscsaba–Budapest, pp. 426–432.
- BOROS GYÉVI L. (1988): Naša sela u srednjem vijeku i doseljavanje podravskih Hrvata. In: Mandić, Ž. ed. *Podravski Hrvati* 1. Tankönyvkiadó, Budapest, pp. 41–121.
- BOROVSKY S. (1914): *Magyarország vármegyéi és városai*, Somogy vármegye (Vallási művelődési viszonyok – 5. fejezet, Somogy vármegye közállapota a kiegyezés óta napjainkig alfejezetének, A kivándorlás része). Budapest. Internetes kiadás: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarorszag-varmegyei-es-varosai-1/somogy-varmegye-153D7/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0tPTllfQm9yb3Zzemt5XzEiXX0sICJxdWVyeSI6ICJkclx1MDBIMXZhc3plbnRtXHUwMGUxcnRvbiJ9>
- Kivándorlás rész: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarorszag-varmegyei-es-varosai-1/somogy-varmegye-153D7/a-szabadsagharcztol-a-kiegyezesig-163F9/5-vallasi-es-muvelodesi-viszonyok-1648B/somogy-varmegye-kozallapota-a-kiegyezés-ota-napjainkig-irta-botar-imre-fogimn-tanar-a-kozmuvelodesi-egyesuletre-vonatkozó-reszt-andorka-elek-m-t-16546/a-kivandorlas-1660C/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0tPTllfQm9yb3Zzemt5XzEiXX0sICJxdWVyeSI6ICJkclx1MDBIMXZhc3plbnRtXHUwMGUxcnRvbiJ9>
(utolsó letöltés 2024. 07. 25.)
- FERKOV J. (2013): *A baranyai horvátok közművelődéstörténete a dualizmus korában (1867-1918)*. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Történelem Doktori Program, Pécs. Internetes megjelenés: <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/14976?show=full>
(utolsó letöltés 2024. 07. 25.)
- FRANKOVIĆ, Đ. (1986): *Drvo nasred Podravine – Usmene pripovijetke*. Tankönyvkiadó, Budapest, pp. 5–7.
- KISS, Z. G. (1988): Podravski Hrvati za uspona i raspadanja mađarskog feudalizma (1686-1849). In: Mandić, Ž. ed. *Podravski Hrvati* 1. Tankönyvkiadó, Budapest, pp. 121–213.

- KITANICS M.–SOKCSEVITS D. (2009): Kontinuitás vagy diszkontinuitás: Baja lakossága a Rákóczi szabadságharc előtt, és azt követően. *Bácsország Vajdasági Honismereti Szemle* 6 (50) pp. 11–13.
- KITANICS M. (2014): *A Magyarországra irányuló horvát migráció a 16–18. században*. PhD értekezés. PTE – Földtudományi Doktoriskola, Pécs.
- KOCSIS K. (2003): *Horvátország pannon területeinek etnikai térképe*. MTA Földtudományi Kutató Központ, MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest. <http://www.mtafki.hu/konyvtar/kiadv/etnika/indexMAPh.html> (utolsó letöltés 2024. 07. 20.)
- KOCSIS K.–BOGNÁR A. (2003): *Horvátország pannon területének etnikai térképe – Etnička karta panonskog prostora Hrvatske – Ethnic Map of Pannonian Territory of Croatia 1941, 1991, 2001 (1: 400 000)*. MTA FKI – MTA KKI, Budapest. <http://www.mtafki.hu/konyvtar/kiadv/etnika/indexMAPh.html> (utolsó letöltés 2024. 07. 20.)
- KOCSIS K.–TÁTRAI P. (2015): *A Kárpát–Pannon-térség változó etnikai arculata - Harmadik, átdolgozott és bővített kiadás*. MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet, Budapest. <https://www.mtafki.hu/konyvtar/karpat-pannon2015/index.html> (utolsó letöltés 2024. 07. 30.)
- MÁRFI A. (1988): Doba abszolútizma i dualizma (1850–1918). In: Mandić, Ž. ed. *Podravski Hrvati* 1. Tankönyvkiadó, Budapest, pp. 215–277.
- MÁTÉ G. (2021): „...*Most van ideje a marhahajtásnak!*” *A Dél Dunántúl pusztulása 1683-1685-ben*. PNEKAT–L'Harmattan Kiadó–TIT Kossuth Klub Egyesület, Pécs–Budapest.
- MAŽURAN, I. (1988): *Izveštaji Caraffine komisije o uređenju Slavonije i Srijema nakon osmanske vladavine 1698. i 1702. godine*. Osijek.
- MOAČANIN, N. (2001): *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*. Hrvatski institut za povijest–Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod.
- SAROSÁ CZ GY. (1973): Magyarország délszláv nemzetiségei. *Népi Kultúra – Népi Társadalom VII.* Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 369–386.
- ŠAROŠAC, Đ. (2008): *Slaveni u Baranji prije dolaska Mađara i za vrijeme Arpadovića – Honfoglalás előtti és Árpád-kori szlávok Baranyában*. Pečuh.
- ŠOKČEVIĆ, D. (2016): *Hrvatska od stoljeća 7. do danas*. Durieux, Društvo Mađarskih Znanstvenika i Umjetnika u Hrvatskoj, Zagreb.
- ŠOKČEVIĆ, D. (2022): *A magyarországi horvátok rövid története*. Croatica, Budapest.

A Baranya-háromszög történeti térképeinek elemzése¹

Wittmann Tamás²

Absztrakt

Jelen tanulmány a Baranya-háromszög történeti térképanyagának vizsgálatával kívánja feltárni az elmúlt öt évszázad során a terület településszerkezetében és a települések névanyagában bekövetkezett változásokat. A Baranya-háromszög településszerkezetében a török hódoltságtól kezdve átrendeződések figyelhetők meg, miközben a térség elindult az etnikai heterogenitás útján. A Mátyás király idejében teljesen magyar etnikumú térség mára már három nagyobb etnikai csoportnak, a horvát, a szerb és a magyar közösségnek ad otthont, miközben a terület számos állam fennhatósága alá tartozott az elmúlt évszázadok során. A Közép-Európáról készült nyomtatott térképek a XVI. század elejétől örökítették meg többek közt a Baranya-háromszög településeinek nevezéktanát és településszerkezetét, melynek bemutatására vállalkozik e tanulmány.

Bevezetés

A török hódoltság kezdetével a Baranya-háromszög életében is komoly változás történt és jelentős átrendeződési folyamatok indultak el. Az azt megelőző időszakban, a Mátyás király XV. századi uralkodásának ideje alatt történt mezőgazdasági fejlődés miatt Délkelet-Baranyában nagyjából száz település helyezkedett el és szinte kizárólag magyarok lakták. A török hódoltsággal kezdetét vette a kisebb települések elnéptelenedése, az Eszék és Mohács közti hadiút környéke szinte lakhatatlanná vált, így az ott élő magyarok a Duna és a Dráva árterületein, illetve északabbra, nagyobb mezővárosokban találtak menedéket. A kiüresedő vidékekre ezzel egyidőben délszláv népek betelepítése, bevándorlása indult meg (Pataky A. 2009). A következő évszázadokban a Baranya-háromszögben folyamatos etnikai változások figyelhetők meg, kivándorlások, kitelepítések, bevándorlások és betelepítések sora történt, így egyre inkább etnikai sokszínűség jellemezte. A terület számos különböző államalakulat fennhatósága alá került, mára Horvátország részét képezi. Mindezeknek hatására sok település lakatlanná vált, miközben újabb települések jöttek létre. Tanulmányunkban a térséget is ábrázoló, a XVI. századtól megjelenő, korabeli nyomtatott térképek segítségével kívánjuk a Baranya-háromszög településszerkezeti változásait és a települések névanyagának változásait bemutatni. Összesen 29 térképet vizsgáltunk meg 1528-tól 1970-ig, így általuk végig követhetjük a terület legjelentősebb történelmi eseményeinek hatásait.

---

¹ A tanulmány az OTKA K 146585 számú, "Magyarország és a Nyugat-Balkán" című projekt és a Pécsi Tudományegyetem támogatásával készült.

² Doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem Földrajzi és Földtudományi Intézet, Földtudományok Doktori Iskola

A Baranya-háromszög

A tanulmányt szeretnénk a vizsgált térség bemutatásával kezdeni. A Baranya-háromszög Horvátország észak-keleti részén található, az Oszečko-baranjska županija-ban (Eszék-Baranya megyében). Az első világháborút megelőzően a magyar megyerendszer részét képezte, nevében a „Baranya” elnevezés is a Baranya-vármegyével egykor alkotott egységére utal. Hivatkoznak rá Délkelet-Baranya, Drávaköz, Drávaszög és Belső-Drávaszög néven is, az általunk használt Baranya-háromszög elnevezés a trianoni határok létrejöttével alakult ki és a terület háromszög alakjára utal: északi és észak-nyugati irányból a magyar határ, déli és dél-nyugati irányból a Dráva, keleti irányból pedig a Duna határolja. Egy mocsaras, alföldi régió, amelynek jelentős részét alkotja a két folyó árterülete. Kontinentális klímájának köszönhetően jó mezőgazdasági adottságok jellemzik. Nagysága 1150 km², ahol jelenleg 10 općina (járás), benne 53 falu és egy város helyezkedik el.

A vizsgált térképek

Tanulmányunkat olyan történeti térképekre kívántuk alapozni, melyek az adott kor térképészeinek tudásanyagát tükrözik. Némelyik térkép a Baranya-háromszöget részletesebben, némelyik felületesebben mutatja be. Előbbiek pontosabb képet mutatnak a teljes településszerkezetről, míg utóbbiak rámutatnak, hogy melyik települések töltötték be fontosabb szerepet a térképészek szerint. A vizsgált térképeket időrendben három nagyobb csoportra oszthatjuk:

1. ábra - A Baranya-háromszög területe Lázár deák Tabula Hungariae c. térképén.
Forrás: <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/345/>

Az **első csoportba** azok a térképek tartoznak, melyek a török hódoltságot megelőző állapotokat tükrözik. Bár ezeknek a XVI. és XVII. századi térképeknek a keletkezése a török hódoltság idejére datálható, a térképek elkészítéséhez használt információk a törökök megjelenése előtt kerültek összegyűjtésre. Magyarországról az első nyomtatott térképet **Lázár deák (1528)** készítette és publikálta a mohácsi vereség után (1. ábra), a hozzá szükséges felméréseket ugyanakkor valószínűleg 1514-ben már befejezték. A *Tabula Hungariae* elkészítéséhez végzett

térképészeti munka egyedülként örökítette meg a török előtti Magyarország állapotát, és mivel a több mint másfél évszázados hódoltság alatt nem lehetett az elfoglalt területeken térképészeti tevékenységet végezni, a következő térképek alapjául is a Lázár-féle térkép szolgált. A térkép északkelet-délnyugati tájolást használt, viszont az azt feldolgozó másolók és kompilátorok gyakran észak-déli tájolásúnak vették, így a XVII. század végéig a Magyarországról készített térképeken kisebb-nagyobb tévedések is megjelentek. Lázár deák térképének újabb kiadását, az úgynevezett velencei kiadást **Giovanni Andrea Valvassore** neve fémjelzi (1553), *Nova descriptio totius Ungariae* címmel jelent meg (Plihál K. 2013). A következő vizsgált térkép **Wolfgang Lazius** (1556) nevéhez fűződik, aki Magyarország térképén szintén Lázár deák térképét nevezi meg adatai forrásaként. **Franz Hogenberg** (1575) Lazius nyomán készíti el térképét, míg **Zsámboky János** (1579) térképe szintén a *Tabula Hungariae* újabb kiadásának mondható (Arató Cs. 2023). A vizsgált térképek sorát a híres flamand térképész, **Gerardus Mercator** térképével (1596), majd **John Speede** (1626), **Giacomo Cantelli da Vignola** (1683), **Giacomo Giovanni Rossi** (1683), **Martin Stier** (1684), **Giacomo Cantelli da Vignola** (1686), **Nicolaus Visscher** (1687), **Vincenzo Coronelli** (1688) és **Jacob Sandrart** (1690) munkáival folytattuk.

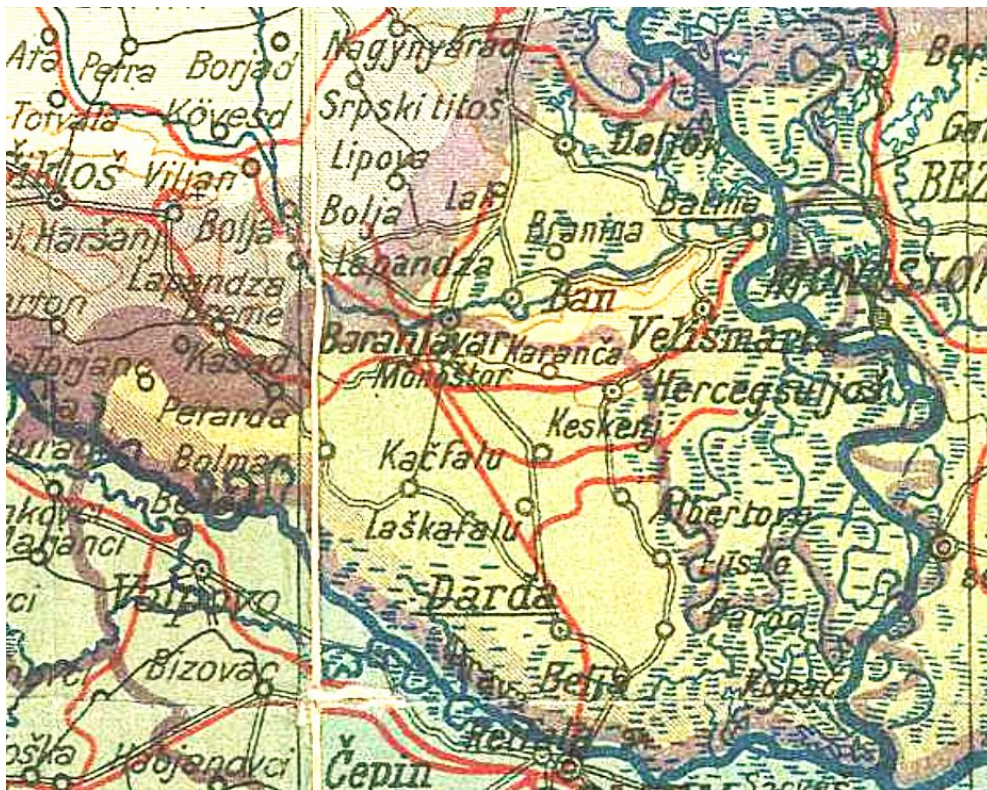

2. ábra - A Baranya-háromszög Johann Christoph Müller Magyarországtérképén.
 Forrás: <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/380/>

A **második csoportba** azokat a térképeket soroltuk, melyek a török hódoltságot követően, egészen a XIX. század végéig mutatnak képet a térségről. Ezek a térképek rámutatnak a török hódoltság alatt átalakult településszerkezetre és mivel már több, különböző felmérés alapján készültek el, képet alkotnak a térképek megjelenése között bekövetkezett változásokról is. Ide **Johann Christoph Müller** (1709) (2. ábra), **Cyriacus Blödtner** (1716), **Andreas Eric Fritsch** (1753), **Stephan Spaits** (1780), **Samuelis Krieger** (1780) munkáit, a **Habsburg Birodalom Első Katonai Felmérését** (1782-1785), **Korabinszky János Mátyás** (1791), **Lipszky János** (1810) munkáit, a **Habsburg Birodalom Második Katonai Felmérését** (1819-1869), **Edmund Zuccheri** (1848) térképét, a bécsi **Katonai Térképészeti Intézet** Baranya-

vármegyetérképét (1857-59) és a **Habsburg Birodalom Harmadik Katonai Felmérését** (1869-1887) soroltuk.

3. ábra - A Baranya-háromszög területe Marinkovič Szerb-Horvát-Szlovén Királyság térképén.

Forrás: <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/22066/>

A **harmadik csoportba** az a három térkép tartozik, mely a Baranya-vármegyéit is szétszakító trianoni határok felállítását követően készült. Ezek ugyan nem fedik le a térséget ért XX. századi események teljes sorozatát, de valamelyest képet kaphatunk általuk a térség településeinek, helységneveinek sorsáról. A vizsgált térképek a következők voltak: **Vladimir Marinkovič** (1922) térképe a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságról (3. ábra), **Magyarország Katonai Felmérésének** (1941) térképe a magyar revíziót követően, illetve az **Egyesült Királyság Védelmi Minisztériumának** (1970) *World* című térképsorozatának Jugoszláviát ábrázoló térképe, melyben ábrázolásra került a Baranya-háromszög területe is.

A Baranya-háromszög településszerkezeti és településnévi változásai a történeti térképeken

Az 1528 és 1690 közötti térképek vizsgálata

A XV. században, Mátyás király uralkodása alatt, a mezőgazdaság fejlődésével számos apró település jött létre a mai Baranya-háromszög területén, jellemzően a folyóktól távol eső, erdős területeken, míg nagyobb települések jöttek létre a Duna és Dráva árterületének szélén (Patak A. 2009). Csánki Dezső (1894) a rendelkezésére álló írott történeti adatbázis alapján összegezte Magyarország XV. századi településeit. Összefoglalója alapján az akkori Baranya vármegyének a mai Baranya-háromszögre eső területén már a XV. században városi, mezővárosi rangra emelkedett Baranyavár, Bodolya, Csemén, Danóc, Karancs, Laskó és Váralja. Az általunk vizsgált történeti térképek ettől valamelyest eltérő képet mutatnak. A térképeken megjelölt

településeknek csak egy részét tudjuk teljes bizonyossággal azonosítani. Ugyanakkor mivel ezek az első nyomtatott térképek csak néhány fontosabb települést jegyeznek fel a területről, nagy valószínűséggel az általunk nehezen beazonosítható települések szintén mezővárosi, városi ranggal rendelkezettek, vagy valamilyen egyéb szempontból ítélték őket fontosnak a térképek készítői.

A térképek első csoportjánál a Csánki Dezső által összegyűjtött városok és mezővárosok közül kizárólag Baranyavár és Danóc jelennek meg a térképeken különböző, de jól felismerhető alakokban. Baranyavár az összes térképen szerepel, Baroniawar (Lázár deák 1528), Baranywar (Wolfgang, L. 1556), Baronauar (Zsámboky J. 1579), Búnawar (Stier, M. 1684) és ehhez hasonló alakokban, míg Danóc ebből a csoportból mindössze hat térképen szerepelt, mindegyiken Danoch alakban (Wolfgang, L. 1556, Hogenberg, F. 1575, Mercator, G. 1596, Speede, J. 1626, Visscher, N. 1687, Sandrart, J. 1690). Két olyan helységnevet láthatunk a térképeken, melyek biztosan nem rendelkeztek akkor még mezővárosi ranggal (Csánki D. 1894): Vörösmart és Dárda. Vörösmart 14-ből 11 térképen szerepel többek közt Veresmarth (Wolfgang, L. 1556), Versmarth (Cantelli da Vignola, G. 1683), Verssemarck (Stier, M. 1684), Weresmark (Cantelli da Vignola, G. 1686) Veresward (Visscher, N. 1687) alakokban, illetve Jacob Sandrart (1690) két külön helyen is jelöli Versemarck és Veresmarton néven. Ennek oka nagy valószínűséggel az lehetett, hogy a török uralom alatt az újabb és újabb térképek készítői úgy alkottak képet a baranyai térségről, hogy abban a korábbi térképészeti munkák folyamatos átvételével sorozatos hibák is megjelentek. Ilyen hiba még például az is, hogy a valóságban Baranyavártól keletre fekvő Vörösmart az összes térképen Baranyavártól nyugatra kapott helyet, mely valószínűleg Lázár deák hibás jelölésének a folyamatos átvétele miatt történhetett. Dárda 5 térképen jelenik meg Tarda (Cantelli da Vignola, G. 1683, Coronelli, V. 1688) és Darda (Stier, M. 1684, Visscher, N. 1687, Coronelli, V. 1688, Sandrart, J. 1690) alakokban. Két települést nehezen vagy egyáltalán nem tudunk beazonosítani. A térképek felén megjelenik egy bizonyos Baroth (Hogenberg, F. 1575, Mercator, G. 1596, Speede, J. 1626), Barot, Barach (Cantelli da Vignola, G. 1683), Baroch (Rossi, G. G. 1683, Visscher, N. 1687) vagy Barac (Coronelli, V. 1688) nevű település, mely talán a Duna jobb oldalán, a Drávától délre található mai Borovo, egykori Boró (Boroth) települést jelölhette téves helyen, majd a térképek adatainak másolásával alakulhatott át a név Barac alakká. Ugyanilyen kérdést vet fel, hogy a Zsámboky János (1579) és a Cantelli da Vignola (1686) által jelölt Tharmaz vajon melyik település lehetett. Csánki Dezső (1894) összeírásában található egy Tormás nevű települést Baranya vármegyében, melyet Turmas vagy Thormas alakban is említenek és egykor a mai Kő, Karancs és Hercegszöllős vidékén feküdt. Végül a települések listájában a térképeken megjelenik az egykori Hagymás és Drávaszád (vagy Draszád) neve is, melyek ugyan a térképek szerint a Dráva északi oldalán, tehát a mai Baranya-háromszög területén feküdtek, mégis Valkó vármegye városai voltak. Hagymást két térképen jelölik Haigmas (Lázár deák 1528) és Haigmos (Valvassore, G. A. 1553) néven, Csánki leírása szerint a későbbi Almásnak felel meg, melyet a Duna és Dráva találkozásánál, attól dél-nyugatra, a térképpel ellentétben a Dráva túloldalán találunk (Csánki D. 1894). Drávaszád vagy Draszád a 14-ből 11 térképen szerepel Drazad (Lázár deák 1528), Drazath (Wolfgang, L. 1556), Drazot (Cantelli da Vignola, G. 1686) és Draza (Visscher, N. 1687) alakokban, mely város szintén Valpó vármegyéhez tartozott és a Duna és Dráva találkozásánál volt egykor megtalálható (Bartha, L. 1982).

Az 1709 és 1887 közötti térképek vizsgálata

Az általunk vizsgált térképek első csoportja a török hódoltság előtti, míg a második csoport térképei az aktuális állapotokat tükrözik. Egyrészt képet kaphatunk általuk a településszerkezet török kori átalakulásáról, másrészt arról, hogy az milyen irányba változott a XIX. század végéig. Az első és második csoport összehasonlításában azt láthatjuk, hogy az előbbieken jelzett Baranyavár, Vörösmart és Dárda továbbra is megjelölésre kerül a térképeken, ugyanakkor Drávaszád / Draszád, Hagymás, Tharmaz, Baroth / Barach és Danóc nevekkkel nem találkozunk az újabb térképeken. Ennek oka, hogy a korábbi települések jelentős része elnéptelenedett vagy el is pusztult a török uralom alatt. Pataky (2009) összesítése szerint a következő települések biztosan elnéptelenedtek a XVII. század végére: Adorján, Árki, Bozog, Bulcsu, Camafalva, Csatár, Csemén, Danóc, Hálé, Hányó, Kálnás, Kispeterd, Krassópeterd, Lak, Laskafalva, Mihálykereke, Mitvár, Nána, Ölyves, Sarkfalva, Sárkány, Szentmiklós, Szóderjás, Újfalva és Vék. Az Eszék és Mohács közti hadiút környékéről az átvonuló török hadak fosztogatásai miatt az addigi magyar lakosság elmenekült, helyükre a törökök 1566-tól szerbeket, míg Mohács környékén sokácokat (horvátokat) telepítettek a kiüresedett falvakba. Az új lakosok miatt sok addigi magyar településnév megváltozott, így lett például Abolma Bolmány, Nagypeterd Petárda vagy Szederjes Szóderjás. Innentől vált folyamatos a déli irányból érkező délszláv bevándorlás a területre. Bár a magyarok innen jellemzően északabbra, illetve a Duna és Dráva árterületein találtak menedéket, déli irányból, Szlavóniából érkeztek is magyarok Délkelet-Baranyába. Míg az 1554-es, 1571-es és 1591-es török adókönyvek szerint nagyarányú magyar többség lakta a Baranya-háromszöget, a következő, teljeskörű összeírás csak bő száz évvel később, 1696-ban történt. Ekkorra a lakosság száma az 1591-es létszám 25%-ára csökkent, összetétele pedig nagyjából 50% magyar, 22% horvát és 28% szerb lakos volt. Bán, Bolmány, Kácsfalva és Kisfalud szerb többségű, míg Baranyavár, Márok és Dályok horvát többségű településekké váltak. Új települések is születtek a XVII. században, ilyen például a sokácok lakta Darázs. Bellye, Csúza, Hercegszöllős, Karancs, Kopács, Kő, Laskó, Sepse, Várdaróc, Vörösmart magyar települések maradtak (Pataky A. 2009).

Ebből az időszakból első választott térképünk egy részletesebb képet mutat a területről. Johann Christoph Müller (1709) térképén beazonosítható Barash (Darázs), Baranivar (Baranyavár), Veresmarton (Vörösmart), Darocz (Daróc), Dárda, Kiy (Kő), Isiph (Izsép), Bann (Bán), Lasko (Laskó), Kopacz (Kopács), Bellie (Bellye), Pedart (Petárda), Karantz (Karancs), Daliok (Dályok) és Mitvar (Mitvár). A szintén jelölt Letnik valószínűleg az egykori Letnák (más neveken Letnek, Letnuk, Lytnek) falunak felel meg, mely Petárda környékén volt található, de pontos helyét nem ismerjük. Két település nem beazonosítható egyértelműen a térképen. Az egyik Suterot, amely talán Szederjes (Zederyes, Szóderjás), tehát a későbbi Szudarázs, míg a másik Kiset, amely földrajzi helyzete miatt talán Kőszeg (Kiskőszeg, Batina) is lehet. Utóbbinak ellentmond, hogy Cyriacus Blödtner (1716) térképe Müllerétől csak annyiban tér el, hogy ott Batina, tehát Kőszeg is jelölésre kerül. Blödtner térképén Kiset Kőszegtől északra keresendő a Duna jobb partján.

A XVIII. század elején lezajlott Rákóczi-szabadságharc idején, 1704-ben történt meg a terület lakosságát szintén jelentősen érintő rác-, majd kurucdúlás. Ennek következményeként 1704 és 1711 között a szerb lakosság szinte maradéktalanul elhagyta a Baranya-háromszög területét. 19 lakott település maradt ebben a néhány évben a területen, melyből 10 magyar

(Bellye, Csúza, Hercegszöllős, Karancs, Kopács, Kő, Laskó, Sepse, Várdaróc, Vörösmart), 9 horvát volt (Baranyavár, Benge, Darázs, Dályok, Hercegmárok, Izsép, Lőcs, Nagybodolya és Petárda). 1711-től, a szatmári békét követően újra megindult a szerbek bevándorlása a térségbe, elsősorban a korábban is szerblakta településekre: Baranyabánba, Baranyakisfaludra, Bolmányba, Kácsfaluba, de Dárdára és Hercegszöllősre is (Pataky A. 2009). A XVIII. században a nagyméretű szláv bevándorlás mellett nagy számban jelentek meg német telepesek is, melynek első célja Dárda, a dárdai uradalom volt, majd Laskafalu, Pélmonostor, Vörösmart, Kiskőszeg, Baranyabán, Baranyakisfalud, Bellye, Keskend, Baranyaszentistván, Jenőfalva, Kisdárda, Karancs és Albertfalu. A német kolonizáció egészen 1815-ig tartott. (Lábadi K. 2009, Pataky A. 2009).

A települések fontosságát tükrözik azok a térképek, melyek a területről csak néhány helységet jelölnek meg. A XVIII. századból származó ilyen, általunk vizsgált térképek készítői szerint a következők lehettek a terület legmeghatározóbb települései: Andreas Eric Fritsch (1753) térképén Baranjvár (Baranyavár) és Darda (Dárda), Stephan Spaits (1780) térképén Dárda és Bolly (Bellye), míg Samuelis Krieger (1780) térképén Baranyavár, Darda (Dárda), Belle (Bellye), Batina (Kiskőszeg) és Laskafeld (Laskafalu). Korabinszky János Mátyás (1791) térképe ezenkívül kiemeli Vörösmárt (Vörösmart) és Szöllös (Hercegszöllős), Lipszky János (1810) pedig Darócz (Várdaróc), Kácsfalu és Tarjancz (Torjanc) településeket is. A folyamatos népességnövekedés miatt a XVIII. század második feléből és a XIX. századból származó részletesebb térképeken tetten érhető néhány új település megjelenése, a mai településszerkezet kialakulása. A Habsburg Birodalom Első Katonai Felmérése (1782-1785), a Habsburg Birodalom Második Katonai Felmérése (1819-1869), Edmund Zuccheri (1848) térképe, a bécsi Katonai Térképészeti Intézet (1857-1859) Baranya-vármegyeterképe, illetve a Habsburg Birodalom Harmadik Katonai Felmérése (1869-1887) már kizárólag olyan településeket jelölnek, melyek ma is léteznek. A térképeken a XIX. században jelennek meg olyan új települések, mint Albertfalu, Újbezdán, Újbolmány, Újkácsfalu, Újlaskafalu. Közülük Újbezdánt emelhetjük ki, melyet a dárdai uradalomba dolgozni érkező bezdáni magyar telepesek alapítottak, így nevét is a bácskai Bezdánról kapta. Az alábbi táblázatban az említett térképeken a mai Baranya-háromszög területén található települések neveit láthatjuk a mai magyar megfelelőjükkel és lakóik többségének nemzetiségével (1. táblázat). Érdeemes néhány szót szólnunk a magyar névalakok egy későbbi, fontos változásáról, melyet viszont itt szeretnénk megemlíteni, mivel ezen a táblázaton jól szemléltethető. A XX. század elején Magyarországon azonos névvel ellátott falvaknak belügyminiszteri utasításra egy előtagot kellett hozzátoldaniuk helységnevükhöz abból a célból, hogy egymástól megkülönböztethetők legyenek. A Baranya-háromszögben Bán, Daróc, Kisfalud, Monostor, Lak, Márok és Szentistván ezáltal 1910 körül a Baranyabán, Várdaróc, Baranyakisfalud, Pélmonostor, Főherceglak, Hercegmárok és Baranyaszentistván neveket vette fel (Pataky A. 2009).

1782-1785	1819-1869	1848	1857-1859	1869-1887		
Első Katonai Felmérés	Második Katonai Felmérés	Edmund Zuccheri	Katonai Térképészeti Intézet, Bécs	Harmadik Katonai Felmérés	Mai magyar elnevezése	Nemzetisége a XIX. század végén
Bánn	Baán	Bán	Baán	Báan	Baranyabán	német-szerb
Kis Fallud	Kisfalud	Kisfalud	Kis Falud	Kisfalud	Baranyakisfalud	német-szerb
St. Ivan / Sz. Istvan	Szt. István	Sz.István	Sz. István	Szt. István	Baranya-szentistván	német
Baranyavár	Baranyavár	Baranyavár	Baranyavár	Baranyavár	Baranyavár	horvát
Bellye	Bellye	Bellye	Bellye	Bellye	Bellye	magyar-német
Bolmány	Bolmány	Bolmány	Bolmány	Bolmány	Bolmány	szerb
Csusa	Csúza	Csusza	Csúza	Csuzza	Csúza	magyar
Dályok / Dalok	Dályok	Dályok	Dályok	Dályok	Dályok	horvát
Daras	Darázs	Darázs	Darázs	Darázs	Darázs	horvát-magyar
Darda	Dárda	Dárda	Dárda	Dárda	Dárda	német-szerb
Marok	Herczeg-Márok	Márok	Herczeg-Márok	Herczeg Márok	Hercegmárok	horvát
Herczeg Szöllös	Herczeg-Szöllös	Herczeg Szöllös	Herczeg Szöllös	Herczeg-Szöllös	Hercegszöllös	magyar-szerb
Isip / Iszép	Izsép	Izsép	Izsép	Izsép	Izsép	horvát
Eugenius Falu / Falva	Eugendorf / Eugenfalu	Eugenfalva	Eugenfalu	Eugendorf	Jenőfalva	német
Kács Falu	Kácsfalu	Kácsfalu	Kácsfalu	Kácsfalu	Kácsfalu	szerb
Karancz	Karancs	Karancs	Karancs	Karancs	Karancs	nincs adat
Keskend	Keskend	Keskend	Keskend	Keskend	Keskend	nincs adat
Kis Darda	Kis Dárda	K.Dárda	Kis-Dárda	Kis Dárda	Kisdárda	német
Battina	Battina	Batina	Batina	Kis Kőszeg / Battina	Kiskőszeg	horvát-magyar
Kopác	Kopács	Kopács	Kopács	Kopács	Kopács	magyar
Kuva	Keő	Keő	Keő	Keő	Kő	magyar
Laskafeld / Laska Falu	Laskafeld / Laskafalu	Laskafalva	Laskafalu	Laskafeld / Laskafalu	Laskafalu	német
Lasco	Laskó	Laskó	Laskó	Laskó	Laskó	magyar
Monostor	Monostor	Monostor	Monostor	Monostor	Pélmonostor	német-szerb
Betard	Petárda	Petarda	Petárda	Petárda	Petárda	horvát
Torjancz	Torjancz	Torjancz	Torjancz	Torjancz / Loc	Torjanc	horvát
Tarróz	Darócz	Darócz	Darócz	Daróc	Várdaróc	magyar
Vörös Martin / Mártony	Vörösmarth	Vörös Márt	Vörösmarth	Vörösmart	Vörösmart	magyar-német
Penka	Benge		Benge	Benge	Benge	horvát
Lucz	Löcs		Löcs	Löcs	Löcs	horvát
Podollya	Bodollya		Bodolya	Bodolya	Nagybodolya	horvát-magyar
Söpse / Szöpse	Sepse		Sepse	Sepse	Sepse	magyar

	Albertsdorf / Albertfalú		Albertfalú	Albertsdorf / Albertfalú	Albertfalú	német
				Új-Bezdán / Neu-Bezdán	Újbezdán	magyar
				Új-Bolmány / Neu-Bolmány	Újbolmány	német
				Új-Kácsfalú	Újkácsfalú	nincs adat
				Neu-Laskfeld / Kis-Laskafala	Újlaskafalu	német

1. táblázat - A Habsburg Birodalom Első Katonai Felmérésének (1782-1785), a Habsburg Birodalom Második Katonai Felmérésének (1819-1869), Edmund Zucheri (1848) térképének, a bécsi Katonai Térképészeti Intézet (1857-1859) Baranya-vármegyetérképének, illetve a Habsburg Birodalom Harmadik Katonai Felmérésének (1869-1887) települései a mai magyar nevével és a Pataky András (2009) által összegezett, XIX. század végi többségi nemzetiségük megjelölésével

Az 1922 és 1970 közötti térképek vizsgálata

A népmozgások által etnikai értelemben heterogén terület jött létre, melyben a horvátok és szerbek a magyaroktól viszonylag elszigetelten éltek. A XX. század elején ugyan történtek fokozottabb magyarítási kísérletek, de a trianoni békeszerződés által a terület a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság részévé vált (Lábadi K. 2009), melyen belül Szerbiához, a Zombori járáshoz került (Pataky A. 2009). Ezt követően megkezdődött a magyar nyelv üldözése, melynek természetesen egyik formája a településnevek megváltoztatása volt (Székely A. B. 2014). 1926-tól a Baranya-háromszög a Jugoszláv Királysággá keresztelt országon belül a Bácskát, Bánságot, Szerémséget és néhány ószerbiai területet irányító Újvidék központú Dunai Bánság része lett. 1941 és 1944 között a terület Muraközzel, Muravidékkel és a Bácskával együtt visszakerült a Magyar Királysághoz, majd 1944-től Jugoszláviához, azon belül pedig már a horvát területekhez csatolták.

Az általunk vizsgált térképek harmadik csoportja a Baranya-háromszöget érintő XX. századi történelmi eseményeknek csupán egy kis részét mutatja meg. A Jugoszlávia felbomlását követő állapotokkal jelen tanulmányban nem foglalkozunk, mivel a településszerkezet és a helységnevek abban az időszakban már nem mutattak jelentős, térképeken illusztrálható változásokat. Vladimir Marinkovič (1922) térképe egy átmeneti időszakot jelenít meg, amikor a magyar településnevek még csak fonetikus átírásban szerepeltek a horvát nyelvű, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságot ábrázoló térképen. Valószínűleg közvetlenül azelőtt készült el, mielőtt az új államhatalom elrendelte a hivatalos helységnevek szerbre változtatását. A következő térkép, Magyarország Katonai Felmérése (1941) megmutatja a magyar helységnevek ismételt hivatalos használatát, mely során már az új, hosszabb alakokat használták. A térképen láthatjuk, hogy Maiskamegyét átkeresztelték Szeglakká, mely amiatt érdekes, mert a történelmi Szeglak, az egykori szeglaki uradalom központja valójában a Drávától délre volt megtalálható (Csánki D. 1894). Szeglakhoz hasonlóan megjelenik a Botond elnevezés is erre a pár évre Harisnyapuszta esetében. Utolsó vizsgált térképünk az Egyesült Királyság Védelmi Minisztériumának (1970) *World* című térképsorozatában szereplő Jugoszlávia térkép, mely már a mai hivatalos névalakokat használja. Az itt látható nevek már tükrözik a '20-as években, a helységnevekben történt „szerbesítést”, mely névalakok 1944 óta többé nem lettek megváltoztatva. Az erre utasító rendeletnek Bolmány és Dárda nem engedelmeskedett, így maradt meg a Bolman és Darda elnevezés, míg Maiskamegye és Torjanc is szinte teljesen megőrizte eredeti nevét (Majjska Međe, Torjanci). A többi település mind

nevet változtatott. Ezek az említett Bolman (Bolmány), Darda (Dárda), Torjanci (Torjanc), illetve Baranjin Vrh (Baranyavár), Bilje (Bellye), Suza (Csúza), Draž (Darázs), Karanac (Karancs), Kopačevo (Kopács), Luč (Lócs), Podolje (Nagybodolya), Vardarac (Várdaróc) kivételével mind igyekeztek eltérni a magyarhoz hasonló kiejtésű horvát elnevezésektől. Érdekes példa például Petárda esetében, hogy az eredeti Nagypeterd éppen az ott élő horvátok miatt vált Petárdává, majd attól mégis elhatárolódtak és inkább a Baranjsko Petrovo Selo (Baranyai Péter falva / Baranyai Péterfalva) névvel látták el a települést. Az alábbi táblázat szemlélteti az általunk vizsgált XX. századi térképek helységneveinek nemzetiesítési törekvéseit (2. táblázat).

1922	1941	1970		
Vladimir Marinkovič	Magyország Katonai Felmérése	D Survey, Ministry of Defence, United Kingdom	Magyar név	Mai hivatalos horvát név
Albertovo	Albertfalva		Albertfalva	Grabovac
Ban	Baranyabán	Popovac	Baranyabán	Popovac
Branina	Baranyakisfalud		Baranyakisfalud	Branjina
	Baranyaszentistván		Baranyaszentistván	Petlovac
Baranjarar	Baranyavár		Baranyavár	Branjin Vrh
Belja	Bellye	Bilje	Bellye	Bilje
	Benge		Benge	Šumarina
Bolman	Bolmány	Bolman	Bolmány	Bolman
	Braidaföld		Braidaföld	Širine
	Csúza	Suza	Csúza	Suza
Daljok	Dályok	Duboševica	Dályok	Duboševica
	Darázs		Darázs	Draž
Darda	Dárda	Darda	Dárda	Darda
	Fóherceglak		Fóherceglak	Kneževo
	Botond		Harisnyapuszta	Novo Nevesinje
	Hercegmárok		Hercegmárok	Gajić
Hercegsuljas	Hercegszöllős	Kneževi Vinogradi	Hercegszöllős	Kneževi Vinogradi
	Izsép	Topolje	Izsép	Topolje
	Jenőfalva		Jenőfalva	Podravlje
Kačfalu	Kácsfalva	Jagodnjak	Kácsfalva	Jagodnjak
Karanča	Karancs	Karanac	Karancs	Karanac
Keskenj	Keskend		Keskend	Kozarac
	Kisdárda		Kisdárda	Tvrđavica
Batina	Kiskőszeg	Batina	Kiskőszeg	Batina
Kopač	Kopács	Kopačevo	Kopács	Kopačevo
	Kő		Kő	Kamenac
Laškafalu	Laskafalu	Čeminac	Laskafalu	Čeminac
Lusko	Laskó	Lug	Laskó	Lug
	Lócs	Luč	Lócs	Luč

	Szeglak		Majspuszta / Majskamegye / Szeglak	Majške Međe
	Nagybodolya		Nagybodolya	Podolje
	Ölyves	Uglješ	Ölyves	Uglješ
	Őrhely		Őrhely	Švajcarnica
Monoštor	Pélmonostor	Beli Manastir	Pélmonostor	Beli Monostir
Petarda	Petárda	Baranjsko Petrovo Selo	Petárda	Baranjsko Petrovo Selo
	Sepse		Sepse	Kotlina
Torjanc	Torjanc	Torjanci	Torjanc	Torjanci
	Újbezdán		Újbezdán	Novi Bezdán
	Újbolmány		Újbolmány	Novi Bolman
	Újkácsfalu		Újkácsfalu	-
	Újlaskafalu		Újlaskafalu	Novi Čeminac
Daroc	Várdaróc	Vardarac	Várdaróc	Vardarac
Velišmarta	Vörösmart	Zmajevac	Vörösmart	Zmajevac

2. táblázat - Vladimir Marinkovič (1922), a Magyarország Katonai Felmérése (1941), illetve az Egyesült Királyság Védelmi Minisztériuma (1970) által készített térképeken található településnevek a Baranya-háromszögből, azok magyar és hivatalos horvát neveivel

Konklúzió

Tanulmányunkban a Baranya-háromszög történeti térképanyagával foglalkoztunk, melyben 29 korabeli térképpel igyekeztünk szemléltetni a terület településszerkezetének és helységneveinek változásáról szóló szakirodalmi adatokat. A vizsgált térképeket három csoportra osztottuk. Az első a török kor előtti felmérésre alapozó XVI. és XVII. századi, a második a török hódoltságot követően, a XVIII. és XIX. században, a harmadik pedig a XX. században készült munkákat foglalja magába. A térképek rámutattak, hogy a török kor előtt az ismert Baranya vármegyei Baranyavár és Danóc városok, illetve Vörösmart és Dárda falu számítottak a térképészek számára legfontosabb településeknek, míg Bodolya, Csemén, Karancs, Laskó és Váralja, akkori mezővárosok nem jelentek meg a térképeken. Ábrázolásra kerültek a Valkó vármegyéhez tartozó, a valóságban nem egyértelműen a Dráva északi oldalán elhelyezkedett városok is, mint Hagymás és Dravaszád (Draszád), illetve nehezen beazonosítható volt Baroth és Tharmaz, melyek talán a történelmi Boró és Tormás településeket jelenthették. Az első csoport térképein látható települések egy része a későbbi térképeken nem fellelhető, melynek oka pontatlanság is lehet, de az is fontos tényező, hogy a török hódoltság végére a Baranya-háromszög területén található települések fele elpusztult. A második csoport térképei által képet kaphattunk arról, hogy a térképészek szerint ebben a korban a legfontosabb települések Baranyavár, Dárda, Kiskőszeg, Laskafalu, Vörösmart, Hercegszöllős, Várdaróc és Torjanc voltak. A területen a XVII. század végére a lakosság száma jelentősen lecsökkent, melyet a bevándorlások és betelepítések fokozatosan kompenzáltak. A terület lassan etnikailag heterogénné vált, horvátok, magyarok, szerbek és németek együtt lakták Délkelet-Baranyát. A növekvő lakosság miatt új települések jelentek meg a térképeken, mint Albertfalu, Újbezdán, Újbolmány, Újkácsfalu és Újlaskafalu. Az általunk vizsgált térképek harmadik csoportja a településnevekben megjelenő nemzetiesítés szándékát tükrözi. A XX. században a

Baranya-háromszög számos államalakulat részévé vált, a váltásoknál pedig átkeresztelték szinte az összes települést az új állam nyelvének megfelelően. 1944-től a településnevekben nem volt több változás, míg a településszerkezet már korábban, a XIX. század végére állandósult. Az elmúlt évtizedek alapján a nemzetiségek közti konfliktusok fellángoltak ugyan még később, de talán szemtanúi vagyunk annak, ahogy a Baranya-háromszög esetében ezek is nyugvópontra jutnak.

A jelen tanulmányban bemutatott történeti térképelemzés a leírtakon túl további vizsgálati lehetőségeket nyújt nekünk, így a Baranya-háromszög településszerkezeti változásait és toponímiáját a jövőben mélyebb szinteken is szeretnénk vizsgálni. Ebben segítségünkre lehetnek többek közt a szomszédos Mohácsi-szigetet és Mohácsi-síkságot érintő toponímiai kutatások (Pap N. et al. 2023, Herczeg A.–Moró D. R. 2023), melyek szintén a történeti adatbázisra támaszkodva alkotnak képet vizsgálati területükről, és nem csupán vizsgálati szempontokat nyújtanak nekünk, de összehasonlítási alapot is adnak.

Források

- BLÖDTNER, CYRIACUS (1716): A törökök elleni császári hadjárat térképe Dél-Magyarországról 1716. Megerősített helyek, felvonulási utak, hadállások. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/24970/>
- CANTELLI DA VIGNOLA, GIACOMO (1683): *Ungaria Occidentale*. Roma. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/376/>
- CANTELLI DA VIGNOLA, GIACOMO (1686): *L'Ungaria nuouamente descritta, et accresciuta di Varie Notizie*. Roma. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/386/>
- CORONELLI, VINCENSO (1688): *Le Royaume de Hongrie Diuisé en Haute et Basse Hongrie avec l'Esclavonie, Subdiuisees en leurs Comitez. Partie du Royaume de Hongrie, vers le Midy et l'Orient*. Paris. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/373/>
- EGYESÜLT KIRÁLYSÁG VÉDELMI MINISZTERIUMA (1970): *World*. <https://maps.lib.utexas.edu/maps/ams/world/txu-pclmaps-oclc-13163512-zagreb-252-c.jpg>
- FRITSCH, ANDREAS ERIC (1753): *Tabula nova inclyti Rregni Hungariae juxta nonnullas observationes Samuelis Mikoviny*. Pozsony. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/10377/>
- HABSBURG BIRODALOM ELSŐ KATONAI FELMÉRÉSE (1763–1787). <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=1841325.1511691292%2C5689809.132027173%2C2304680.7650456396%2C5848734.921908451>
- HABSBURG BIRODALOM HARMADIK KATONAI FELMÉRÉSE (1869–1887). <https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey25000/?layers=129&bbox=1969246.8609854204%2C5696957.357941689%2C2215912.6673111985%2C5781560.968932953>
- HABSBURG BIRODALOM MÁSODIK KATONAI FELMÉRÉSE (1806–1869). <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=5&bbox=2008847.4335480283%2C5705369.387450803%2C2213025.4894915107%2C5775400.175565718>
- HOGENBERG, FRANZ (1575): *Hungariae Descriptio. Wolfgango Lazio auct.* Antwerpen. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/366/>

- KATONAI TÉRKÉPÉSZETI INTÉZET (1857-1859): Comitatskarten von Ungarn. Bécs. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/421/>
- KORABINSZKY JÁNOS MÁTYÁS (1791): *Novissima Regni Hungariae potamographica et telluris productorum tabula*. Bécs. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/10415/>
- KRIEGER, SAMUELIS (1780): *Regni Hungariae in suos circulos et comitatus divisii tabula nova*. Pozsony. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/10414/>
- LAZIUS, WOLFGANG (1556): *Karte des ungarischen Kriegsschauplatzes vom Jahre 1556*. Bécs. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/24621/>
- LÁZÁR DEÁK (1528): *Tabula Hungariae*. Ingolstadt. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/345/>
- LIPSZKY JÁNOS (1810): *Tabula generalis Regni Hungariae, Croatiae et Slavoniae nec non Magni Principatus Transylvaniae*. Pest. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/391/>
- MAGYARORSZÁG KATONAI FELMÉRÉSE (1941). <https://maps.arcanum.com/hu/map/hungary1941/?layers=29&bbox=1970066.6135930785%2C5699416.403238986%2C2202282.305523444%2C5779063.78671214>
- MARINKOVIČ, VLADIMIR (1922): *Velika zidna karta kraljevina Srba, Hrvata, Slovenaca*. Zágráb. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/22066/>
- MERCATOR, GERARDUS (1596): *Atlas Cosmographicae: Hungaria*. Amsterdam. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/77/Atlas_Cosmographicae_%28Mercator%29_225-Hungaria.jpg
- MÜLLER, JOHANN CHRISTOPH (1709): *A Magyar Királyság, Horvátország, Szlavónia, Erdély, Ausztria, Karintia, Stájerország térképe 1709-ben*. Bécs. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/380/>
- ROSSI, GIACOMO GIOVANNI (1683): *Il Regno d'Ungaria, Transilvania, Schiavonia, Bosnia, Croatia, Dalmatia*. Roma. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/375/>
- SANDRART, JACOB (1690): *Novissima et Accuratissima Toti Regni Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae Bosniae, Serviae, Transylvaniae cum adjacentib. Regnis et Privincis Tabula*. Nürnberg. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/469/>
- SPAITS, STEPHAN (1780): *Tabula districtus studiorum et scholarum nationalim per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas inndicans*. <https://maps.hungaricana.hu/hu/OSZKTerkeptar/1661/>
- SPEEDE, JOHN (1626): *The mape of Hungari*. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/811/>
- STIER, MARTIN (1684): *A Magyar Királyság, Ausztria, Horvátország és Erdély, térképe 1684-ben*. Nürnberg.
- VALVASSORE, GIOVANNI ANDREA (1553): *Nova descriptio totius Ungariae*. Velence. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/345/>
- VISSCHER, NICOLAUS (1687): *Totius Regni Hungariae et adjacentium Regionum Tabula*. Amsterdam. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/362/>
- ZUCCHERI, EDMUND (1848): *Carte Générale des Postes du Royaume de Hongrie y Compris la Transylvanie l'Esclavonie, la Croatie avec une Partie des Provinces de Galicie, Moravie, Autriche, Illyrie etc*. Bécs. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/2372/>

ZSÁMBOKY JÁNOS (1579): *Ungariae loca praecipua recens emendata atque edita...*
Antwerpen. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/377/>

Irodalomjegyzék

- ARATÓ CSONGOR (2023): Kérdések Lázár deák XVI. századi Magyarországtérképével kapcsolatban. In: Kulcsár Attila szerk. *GISopen 2022 Konferencia Kiadvány*. Óbudai Egyetem, Alba Regia Műszaki Kar, Székesfehérvár, pp. 1-12.
- BARTHA LAJOS (1982): Janus Pannonius szülőhelyének kérdéséhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* 86 (2), pp. 179–182.
- CSÁNKI DEZSŐ (1894): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1987): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HERCZEG ALEXANDRA–MORÓ DÁVID RÓBERT (2023): *A Mohácsi-sziget toponímiai és hidronímiai elemzése*. OTDK-dolgozat. Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar, Földrajzi és Földtudományi Intézet.
- LÁBADI KÁROLY (2009): *Élet a háború után: etnikai, néprajzi és kulturális jelenségek a horvátországi magyarság körében az 1991-es déli szláv háború után*. Mackensen, Budapest.
- PAP NORBERT–KITANICS MÁTÉ–ÁCS MARIANNA–REMÉNYI PÉTER (2023): Geo-history of the toponymy of the Mohacs Plain, SW Hungary. In: O'Reilly, G. ed. *Place Naming, Identities and Geography - Critical Perspectives in a Globalizing and Standardizing World*. Springer Cham.
- PATAKY ANDRÁS (2009): *Délkelet-Baranya (Drávaszög) hat évszázados településtörténete, lakosságának nemzetiségi összetétele és változásai*. HunCro, Eszék.
- PLIHÁL KATALIN (2013): *A Tabula Hungariae... Ingolstadt, 1528 térkép és utóélete / Az eddigi és a jelenlegi kutatások tükrében*. OSZK–Kossuth Kiadó, Budapest.
- SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN (2014): A megmaradás krónikása. In: Gasparics Judit–Ruda Gábor szerk. *Drávaszög és Szlavónia. Adalékok a horvátországi magyarok nyelvéhez és kultúrájához*. Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, Pilisvörösvár, pp. 22-29.

Az ajvatovicaí zarándoklat szerepe a bosnyák identitástudatban és a geopolitikai játszmákban¹

Nagy Tamás²

Bevezetés

Bosznia-Hercegovina vallási történelmét a fragmentáltság jellemezte, amely a 15. századi Oszmán hódításokkal és a teret nyerő iszlám vallás által tovább fokozódott. Bosznia-Hercegovinában az iszlám megjelenésével kapcsolatban különböző elméletek jelentek meg, mégis a vallás tényleges térnyerése II. Mehmed (1451 – 1481) uralkodási idejére keltezhető. Ekkor a török csapatokkal – *ghazik*, *akhik* és *dervisek* – érkeztek, akik egy olyan, a lakosság számára kedvező társadalmi és gazdasági infrastruktúrát alakítottak ki az államban, amely kedvezett az új vallás térnyerésének (Aščerić-Todd, I. 2015). Fontos hangsúlyozni azonban, hogy az iszlám elterjedése lassú folyamatnak számított, amelyet a különböző *defter* összeírások bizonyítanak a 15 – 16. századból. Az összeírások alapján feltételzhető, hogy az iszlám vallás a 16. század közepére válhatott dominánssá, amikor számuk elérhette a 450 ezer főt (Malcolm, R. N. 1994:54). A 19. század első felében, az iszlám vallású lakosság még erősen függött az Oszmán Birodalomtól, így az önálló bosnyák identitástudat fejlődése jelentős hátránnyal rendelkezett a horvát és szerb etnikumhoz képest. A változásra az 1878-as berlini kongresszus adott lehetőséget, amikor az Osztrák-Magyar Monarchia okkupálhatta Bosznia-Hercegovinát. A Monarchia által kinevezett Kállay Benjámint, igyekezett megerősíteni a boszniai etnikumok identitástudatát, így a bosnyákok esetében szorgalmazta az önálló, Isztambultól független vallási szervezet – az 1882-ben létrehozott Reis-ul-ulema – létrehozását (Malcolm, R. N. 1994). A bosnyák identitástudat fejlődése során, számtalan az iszlám vallásgyakorlat szempontjából lényeges szakrális helyszín alakult ki, amelyek az 1992 – 95-ös boszniai háborút követően nagymértékben átalakulhattak. A kutatás elsődleges célja, hogy geopolitikai szempontból vizsgálja meg az egyik legfontosabb szakrális helyszínt, Ajvatovicát. A fontosabb kérdéskörök közé tartozik a szakrális helyszín szerepének a bemutatása a bosnyák identitástudaton belül, valamint Ajvatovica geopolitikai jelentőségének a vizsgálata az iszlám világ államainak – Törökország és Szaúd-Arábia – befolyás növelési kísérleteiben.

Kutatás módszertan

A kutatás módszertana a médiában megjelenő források narratív elemzésére, valamint a gráfelméletre épül. Az ajvatovicaí zarándoklat vallási identitástudatban betöltött szerepében, elengedhetetlen a médiakultúra figyelembevétele. A médiakultúra olyan hatalomgyakorlati eszközöket tartalmaz, amely lehetővé teszi a politikai nézetek, a társadalmi viselkedések, valamint az identitástudat formálását. A média segít meghatározni a közösségen belüli

---

¹ A tanulmány az OTKA K 146585 számú, “Magyarország és a Nyugat-Balkán” című projekt és a Pécsi Tudományegyetem támogatásával készült.

² Doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem Földrajzi és Földtudományi Intézet, Földtudományok Doktori Iskola

határokat, valamint egy olyan uralkodó világgépet, amelyen belül az egyén, illetve a közösség megtudja határozni saját magát a „másikkal szemben”, így a közösség hatékonyan el tudja választani a „mi”-t az „ők”-től (Kellner, D. 2003). Ennek tükrében a forráshasználat 45 médium anyagára korlátozódott a 2016 – 2023 közötti időszakban. A módszertan következő részét a gráfelmélet segítségével létrehozott térbeli hálózat jelentette. Meglátásom szerint a hálózat által kirajzolódó térbeli elemek és csomópontjaik, lehetőséget adnak a külső hatalmak politikai döntéseinek az elemzéséhez. A hálózat elemeinek a meghatározásában az elsődleges forrást a nyílt forráskódú térképek (google maps, openstreet maps), valamint az ezekhez kapcsolódó képi források jelentették. Ezek segítségével egy olyan hálózati rendszert lehetett kialakítani, amelyen belül az egyes szakrális helyszínek és csomópontjaik a szimbolikus térfoglalás, valamint az ezekhez kötődő vallási hagyományok által meghatározhatóvá váltak.

Az Identitás szerepe

A bosnyák identitástudat számtalan sarkalatos történelmi, kulturális és vallási helyszínnel rendelkezik, amelyek hatást gyakorolnak a teret értelemmel felruházó társadalomra. Ennek következtében a helyszínek szimbolikus töltöttsége egy olyan küzdőtérre válik, amelynek a birtoklásáért a hatalom konstans harcot folytat (Keményfi, R. 2010). Ebben az értelemben egy kettős építkezési folyamatról beszélhetünk, hiszen a tér szimbolikus formálásában egyaránt jelen van a társadalmi elit (instrumentalizmus), illetve a társadalom alsó rétegeiben már eleve jelen lévő ősi tradíciók (primordializmus) amelyek végső soron a kultúra és identitás felépítése mellett hozzájárulnak egy adott etnikum nacionalizációjához (Ilyés, Z. 2010). A nacionalizáció során azonban megjelenik egy olyan társadalmi interakció, amelynek során kialakul az etnikum önmeghatározását és kommunikációját meghatározó normák összessége (Szalai, A. 1997). Durkheim (1978) az identitás alatt olyan cselekvésmódokat, gondolkodásformákat és érzelmeket ért, amelyek kényszerítő erővel bírnak az egyénre. A kényszerítés egyik formáját a társadalmi vezető réteg képes elvégezni, amely az etnikai politikán keresztül, bizonyos történelmi emlékek kisajátításával hatást gyakorol az etnikai csoport mobilizációjára (Barth, F. 1996). A szimbolikus geográfia a fontosabb emlékezeti helyszínek kisajátításán kívül, kiterjed a mítosz alkotásra és az ehhez kötődő tér birtoklására is. Ezzel szemben fontos kihangsúlyozni, hogy a mítosz alkotás nem csak a hivatásos vallási szervezetek által, hanem a népi vallásossággal együtt jön létre, ahol mindkét intézménynek fontos szerep jut a vallási identitás formálásában (Bartha, E. 2006). A vallási identitáshoz kapcsolódó szakrális tereknek, fontos szerepük van a társadalmi rétegek közötti kommunikációban. A szakrális tér ugyanakkor nem feltétlenül egy térbeli helyszínből állhat, mivel a szakralitás rendelkezik egy olyan kisugárzási körzettel, amely magában foglalhatja az ahhoz tartozó területek vallásos eseményeit (Bartha, E. 2006). Ebben az értelemben a megszentelt terek egy olyan hálózatot hoznak létre, ahol egyidejűleg több szakrális centrum is létrejöhet, amelyeknek folklór, illetve narratív hagyományai egymásra hatást gyakorolnak. Ekkor a több centrummal rendelkező szakrális helyszínek policentrikus tereket hoznak létre (Bartha, E. 2017), amelyeknek így geopolitikai jelentősége felértékelődik. A szakrális térbeli hálózatok vizsgálata ezért elengedhetetlen az ajvatovica-i hagyomány geopolitikai és a bosnyák identitástudat értelmezésben.

Ajvatovica szerepe a bosnyák identitástudatban

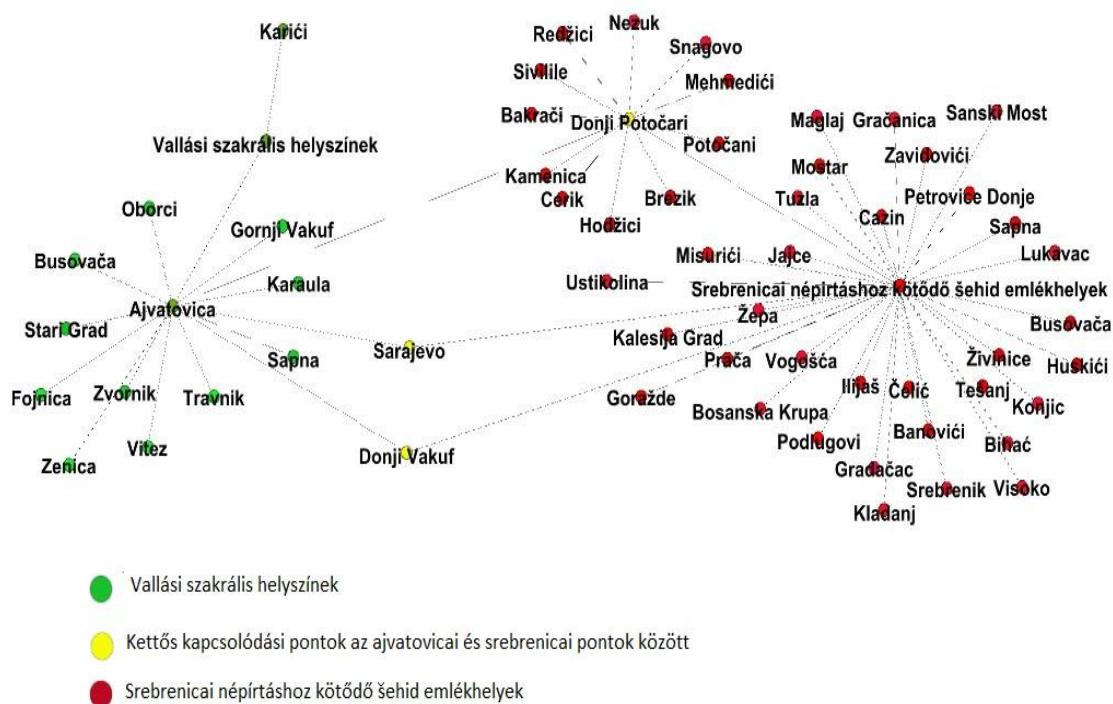
Ajvatovica esetében ilyen policentrikus térhálózatról beszélhetünk, ahol a külső aktorok politikai befolyásolási tényezője megjelenik. Ahhoz, hogy megértsük a zarándoklat centrális jellegét a bosnyák identitástudatban, elsődlegesen magára az eseményt érintő legendára kell kitérni. Ajvatovica a bosnyák hagyományok egyik legfontosabb helyszíne, amely Prusac településétől mintegy 6 km-re található dél-nyugatra. A két helyszín történelme és folklór hagyománya szorosan összefügg egymással. Prusacot és Ajvatovicát két fontosabb település fogja közre, északon Donji Vakuf, míg délen Bugojno. A földrajzi elhelyezkedést tekintve, Prusac a Šuljaga hegy közelében fekszik, ahol az ajvatovicai zarándokhely is megtalálható (Hamzakadić, A. 2021). Prusac városának első említése 1478-ból származik, amelyet ekkor „*Akhisarnak*” vagy másnéven „Fehér Városnak” neveztek (Rujanac, Dž. S. 2013). Az időszakból nincs konkrét hivatkozás az ajvatovicai zarándokhelyre, dacára annak, hogy a legenda a 15. századi oszmán hódítások idején játszódik. A történeti hagyomány két narratívát ismer Ajvatovicát illetően, amelyek közül a dolgozat Hadzi Abdula-Fettah és Dedo (ahogyan Dimitrijevic, D. 1999 hivatkozza): „Két testvér érkezett Boszniába, az egyikük Ajvaz-dedo, a másikuk Deda Karo volt, aki Varešben tevékenykedett, ahol egy régi mecset Karići is megtalálható. Prusacban nem volt víz, de Ajvaz-dedo tudta, hogy van a hegyen egy forrás, viszont annak útját egy szikla elállta. Elindult 40 reggel a „*fajr*”-ra (a hajnali imára), mire a 40. nap reggelén az ima közben elaludt és álmában két kost látott, amelyek egymásnak estek. Mire felébredt a szikla kettéhasadt”. Az ehhez hasonló legendák lehetővé teszik az új szakrális helyszínek kialakulását – a legenda részlet alapján Ajvatovica és Karići emelkedik ki – valamint elősegítették az iszlamizációs folyamatot a lakosság körében, ahol egy adott krízis esetében az új vallásnak demonstrálnia kellett hatalmát a régivel szemben (Peacock, A. C. S. 2017). A zarándoklat jelentőségét a bosnyák etnikum körében jól mutatja, Luka Grdjic-Bjelakosic 1901-es beszámolója, ahol az ajvatovicai eseményre már ekkor Kis Mekkeként vagy a szegény ember Mekkájaként hivatkoztak, amelyre a hívők elsősorban Közép-Bosznia településeiről érkeztek a legnagyobb arányban (Dimitrijevic, D. 1999). A zarándoklat hagyománya a második világháborút követően egy időre megszakadt, amikor 1947-ben a Jugoszláv Kommunista Párt betiltotta (Henig, D. 2012).

1. ábra: Zarándokok menete Ajvatovicába, a legendában ismert, kettéhasadt sziklán keresztül (Kuehn, S. 2017).

A változásra az 1950-es és 60-as években került sor, amikor a Szovjetuniótól történő elszigetelés megtörésére, Tito felhasználta a bosnyákokat a diplomáciai tér kibővítéséhez az iszlám vallású el nem kötelezett országok irányába. Ezzel párhuzamosan megszületett a döntés a bosnyák nép államalkotó nemzetként történő elismerésére. Ezek a folyamatok hozzájárultak ahhoz, hogy a bosnyák elit megismerkedjen a muszlim világ teológiájával, ami köreikben lehetővé tette a boszniai iszlám vallás újjáéledését (Malcolm, R. N. 1994). Tito halálát követően, 1990-ben a bosnyák identitás kialakítása érdekében újjáélesztették az ajvatovicai zarándoklatot, amelyet már nem csak zarándoklatként, hanem egy olyan fórumként képzeltek el, ahol az oktatási, teológiai és kulturális kérdések megvitatása megtörténhetett (Dimitrijevic, D. 1999). Az 1992 – 95-ös boszniai háború alatt az ajvatovicai zarándoklat minden évben megrendezésre került, viszont a háborút követően jelentős változások történtek a hagyományban, ami által a boszniai nemzeti politika érdekszférájába került. A szakralitás funkcióját megőrizte Ajvatovica, ugyanakkor a helyszínévé vált a politikai és vallási elit propagandájának, ahol a bosnyák népet érintő jövőbeli elképzeléseket bejelentették (Henig, D. 2012).

A bosnyák szakrális helyszínek térbeli hálózata

2. ábra: A bosnyák szakrális helyszínek térbeli hálózata (készítette: Nagy László).

A geopolitikai jelentőségét tovább növeli a területnek, hogy egy olyan policentrikus szakrális helyszínné vált, ahol a hagyományok és a szimbolikus térfoglalás összekapcsolódott a srebrenicai népi társashoz emlékezetével. Erre a fajta kapcsolati hálóra, illetve az ajvatovica-i szakrális tér centrum helyzetére hivatkozik az 1. ábra. Az 1995. július 11.-én bekövetkezett srebrenicai népi társashoz emléke jelentős szerepet tölt be a bosnyák identitástudatban, így ezen két hálózatbéli csomópont egymás narratíváját erősíti. Az ajvatovica-i zárandoklat kezdetét megelőzően, illetve az eseményt követően egyes zárandokok a Potočariban található köztemetőbe és emlékközpontra is ellátogatnak, annak érdekében, hogy leróják a halottak előtt a tiszteletüket (Kuehn, S. 2017). Ezek a policentrikus szakrális csomópontok lényeges szerepet játszanak a bosnyák identitástudat építésében, illetve a külpolitikai szereplők (Irán, Szaúd-Arábia, Törökország) befolyási törekvéseinek cselekvési pontjaivá is váltak a *soft power* gyakorlása terén. Az 1990-es háborús időszakot követően, az Iszlám Közösség a legfőbb iszlám szervezetként hangsúlyozni kezdte autochton és legitim mivoltát a boszniai muszlimok között. Ennek értelmében a Közösség egyik legfontosabb feladatává vált a sajátos bosnyák vallási hagyományok életben tartása és így a különböző szakrális helyszínek fenntartása (Karčić, H. 2015). Nem mehetünk el azonban a tény mellett, hogy az Iszlám Közösség nemzetépítése meglehetősen gyenge alapokkal rendelkezett az 1990-es években, amely egyet jelentett az iszlám világból történő befolyás növekedésével és az országon belüli vallási nézetek

pluralizációjával (Hesová Z.–Rašidagić, K. E. 2020). A külső nyomás gyakorlás terén, a muszlim világ államai közül egyesek a vallási ideológiájuk terjesztésében az ajvatoviciai zarándoklatot akadályként látják. A zarándoklat egyik legnagyobb ellenzője a szaúdi kormány által támogatott vahhábita irányzat. Az 1992 – 95-ös boszniai háború során – Irán és Szaúd-Arábia anyagi és logisztikai támogatása által – nagy számú fanatikus iszlám harcos (*mujahideen*) jelent meg a bosnyák hadseregben. A háborút követően a veteránok közül sokan telepedtek le Bosznia-Hercegovinában, ahol a kisebb közösségekben megkezdték az iszlám vallás vahhábita irányzatának a terjesztését. A bosnyák lakosság körében leginkább a fiatalok váltak fogékonnyá az új vallási ideológiára, így a közösség létszáma 2009-ben 5 ezer főre növekedett (Lebl, S. L. 2014:12). A vahhábiták igyekeznek az ajvatoviciai zarándoklatot degradálni és eretnek eseményként beállítani (Henig, D. 2012), hiszen elutasítanak minden olyan sajátos hagyományt ami rárakódott az iszlámra. A vallási ideológiájuk hangsúlyozására a vahhábita közösség nem riadt vissza a terrorakcióktól sem, 2010-ben a bugojnoi rendőrség ellen követtek el támadást, amit az ajvatoviciai napok időpontjában hajtottak végre (Alic, A. „é.n.”). Ettől markánsan eltérő politikát folytatnak azok az államok, amelyek támogatóként vannak jelen az ajvatoviciai napokon és így igyekeznek meg befolyást nyerni a bosnyákok körében. Ezen államok közül a legsikeresebb politikát Törökország hajtotta végre. Az Ahmed Davutoğlu által kidolgozott neottomán külpolitikai szemlélet értelmében, a török kormánynak nagyobb szerepet kell vállalnia a volt oszmán birodalmi államok életében (Davutoğlu, A. 2017). A török befolyás növelése érdekében, bizonyos állami szervezetek például a Török Világ Önkormányzatainak Szövetsége (TDBB) az infrastrukturális fejlesztések támogatása mellett, rendszeresen patronálja az ajvatoviciai zarándoklatot is (Muhasilović. J. 2020). 2020-ban a szervezet egyik tagja, a bursai polgármester Alinur Aktaş finanszírozta az új ajvatoviciai mecset felépítését (Hamzakadić, A. 2019). A valláspolitikát érintő együttműködések szintén erősek a bosnyák és a török fél között, a jelenlegi *Reis-ul-ulema* és a *Diyanet* (Törökországi Vallási Ügyek Elnöksége) elnöke között rendszeresek a személyes találkozások és egyeztetések. Ennek köszönhetően a Diyanet aktív szerepet tölt be a boszniai ünnepek támogatásában, valamint képviselőik rendszeresen részt vesznek többek között az ajvatoviciai zarándoklaton is (Hesová Z.–Rašidagić, K. E. 2020).

Konklúzió

A dolgozat a hálózati modell által igyekezett meghatározni a bosnyák vallási identitástudat fontos térbeli helyszíneit. A muszlim világ államai a vallási befolyásuk növelése érdekében igyekeznek bizonyos fajta hatalmi eszközöket bevetni. Ezen eszközök alkalmazása azonban, jóval nagyobb mértékben összpontosul az olyan területi csomópontokban ahol az identitás építése, illetve formálása hatékonyabb. Ajvatovica esetében egy ilyen csomópontról beszélhetünk, ahol a külső hatalmak közül Szaúd-Arábia sikertelenül és olykor meglehetősen erőszakosan próbál érvényt szerezni a sajátos vallási ideológiájának. Ettől eltérően Törökország sikerrel képes egy olyan narratívát kieszközölni, amely által a török vallási hagyomány – már a történelmi múlt révén is – jóval elfogadottabbá válik a bosnyák etnikum körében.

Felhasznált szakirodalom

- ALIC, A. („é.n.”): *Police Targeted in Bugojno Terror Attack*. Center for Security Studies, Zürich.
<https://css.ethz.ch/en/services/digital-library/articles/article.html/118664>
(letöltés dátuma: 2024.05.12.)
- AŠČERIC-TODD, I. (2015): *Dervishes and Islam in Bosnia. Sufi dimensions to the formation of Bosnian Muslim society*. Brill.
- BARTH, F. (1996): Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio* 7 (1), pp. 3–25.
- BARTHA, E. (2006): *Vallási terek szellemi öröksége*. Bölcsész Konzorcium, Debrecen.
- BARTHA, E. (2017): *Megszentelt tájak vonzásában*. Kapitális Kft, Debrecen.
- DAVUTOĞLU, A. (2017): *Stratégiai Mélység. Törökország nemzetközi helyzete*. Antall József Tudásközpont, Budapest.
- DIMITRIJEVIC, D. (1999): Ajvatovica. Analyse de la tentative de construction d’un mythe fondateur de l’identité bochniaque. *Anneles de la Fondation Fyssen* 13. Paris, pp. 31–49.
- DURKHEIM, É. (1978): *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok*. Közigazgatási és Jogi Kiadó, Budapest.
- HAMZAKADIĆ, A. (2021): „Živa baština” u Bosni i Hercegovini: na primjeru Ajvatovice. Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo. (Szakdolgozat).
- HENIG, D. (2012): This is our little hajj: Muslim holy sites and reappropriation of the sacred landscape in contemporary Bosnia. *American Ethnologist*, *American Ethnologist* 39 (4), pp. 752–766.
- HESOVÁ, Z.–RAŠIDAGIĆ, K. E. (2020): The Changing Role of the Traditional Islamic Organization: Three Challenges to the Restored Bosnian Islamic Community. *Jornal of Muslim Minority Affairs* 40 (4), pp. 707–724.
- ILYÉS, Z. (2010): Etnicitás és szimbolikus geográfia. A táj kisajátítása, különösen határvidékek, kontaktzónák esetén. In: Feishmidt, M. szerk. *Etnicitás – Különbségteremtő társadalom*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- KARČIĆ, H. (2015): Applying Islamic Norms in Europe: The Example of Bosnian Muslims. *Jornal of Muslim Minority Affairs* 35 (2), pp. 245–263.
- KELLNER, D. (2003): *Cultural studies, identity and politics between the modern and the postmodern*. Routledge, London–New York.
- KEMÉNYFI, R. (2010): Földrajzi tér és etnicitás. A kritikai geográfia tanulságai. In: Feishmidt, M. szerk. *Etnicitás – Különbségteremtő társadalom*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- KUEHN, S. (2017): Pilgrimage as Muslim religious commemoration. The case of Ajvatovica in Bosnia-Herzegovina. In: Flakerud, I.–Natvig, R. J. eds. *Muslim Pilgrimage in Europe*. Routledge, New York, pp. 98–117.
- LEBL, S. L. (2014): *Islamism and Security in Bosnia-Herzegovina*. United States Army War College Press, Ashburn.
- MALCOLM, R. N. (1994): *Bosnia A Short History*. New York University Press.
- MUHASILOVIĆ, J. (2020): *Turkey’s Soft Power and Public Diplomacy in Bosnia-Herzegovina and Sandžak (2002 – 2017)*. Union of Turkish World Municipalities (TDBB) Publications, Istanbul.
- PEACOCK, A. C. S. (2017): *Islamisation: Comparative Perspectives from History*. Edinburgh University Press, Edinburgh.

RUJANAC DŽ. S. (2013): Ajvatovica: A Bridge Between Tradition and National and Religious Identity. *History and Anthropology* 24 (1), pp. 117–136.

SZALAI, A. (1997): A „mi” és az „ők” határai, avagy a beások belülről. *Regio* 8 (1), pp. 104–126.

Mellékletek:

1. ábra: Kuehn, S. (2017): Pilgrimage as Muslim religious commemoration. The case of Ajvatovica in Bosnia-Herzegovina. In Flakerud, I.–Natvig, R. J. eds. *Muslim Pilgrimage in Europe*. Routledge, New York, pp. 98–117.

A volt Jugoszlávia területe, mint az euromediterrán zsidóság érintkezési zónája¹

Zagyi Nándor²

Jelen tanulmányban egy sajátos helyzetű régió zsidósága társadalmi-kulturális viszonyainak alakulását kívánjuk bemutatni térben és időben. A történeti áttekintés előtt azonban megkerülhetetlen a címben jelzett vizsgálati terület, az egykori Jugoszlávia határai által körbevett közép- és délkelet-európai térség kiválasztásának indokairól szólnunk röviden. A sokszínű történeti-kulturális háttérrel rendelkező, nyugati, mediterrán és közel-keleti gyökerű óvilágbeli zsidóság érintkezési zónája kétséget kizáróan a Balkánon, azon belül is annak északi részén található, ott, ahová közép-európai közvetítéssel, Morvaországon, Ausztrián és Magyarországon át behatolt egyrészt a nyugat- és kelet-európai askenázi,³ másrészt pedig az önmagában is rendkívül változatos, eltérő hagyományt, örökséget ápoló, részben adriai-itáliai, részben levantei-balkáni civilizációs környezetből érkező szefárd⁴ zsidóság. Ez a kontaktzóna nyilvánvalóan a fentebb jelzett irányok természetes érintkezési sávjával esik egybe. Azzal a területtel, amely a Közép-Európa déli-délkeleti részén elhelyezkedő magyarországi délvidéket, Bánátot és Bácskát, Szlavóniát, az egykori osztrák Krajnát, a kontinentális Horvátországot, a horvát tenger melléket, Isztriát és Dalmáciát, továbbá a Balkán, illetve az egykori Oszmán Birodalom északi-északnyugati határvidékén elhelyezkedő tartományokat, régiókat, Szerbiát, Bosznia-Hercegovinát, Montenegrót és Macedónia északi részét (Vardar Macedónia) foglalja magába. Az ekként leírt terület könnyen megfeleltethető a későbbi Jugoszlávia államterületével, amely tehát alkalmasnak látszik arra, hogy regionális áttekintésünk mintaterülete legyen, illetve Pap (2020) terminológiáját átvéve, az euromediterrán zsidóság *kapcsolati tereként* azonosíthatjuk.

A napjainkra maroknyivá zsugorodott, néhány száz főre tehető, zömében Ljubljánában élő **szlovéniai zsidóság** története a római korban történt bevándorlással vette kezdetét, de a mai Szlovénia területén a zsidó közösség stabilan csak a 12. században vert gyökeret, amikor a közép-európai keresztes hadjáratokkal együtt járó pogromok elől menekülő, illetve a nyugat-európai gazdasági válság által sújtott zsidók beköltöztek a területre. A betelepülő zsidók ezt követően néhány évszázadon át viszonylagos békében élhették mindennapjaikat.

---

¹ A tanulmány az OTKA K 146585 számú, “Magyarország és a Nyugat-Balkán” című projekt és a Pécsi Tudományegyetem támogatásával készült.

² Tudományos munkatárs. Pécsi Tudományegyetem, Szentágothai János Kutatóközpont, Történeti és Politikai Földrajzi Kutatási Centrum. 7624 Pécs, Ifjúság útja 20. Email: zana@gamma.ttk.pte.hu/ ORCID: 0000-0002-3284-0368.

³ A zsidó diaszpóra egyik meghatározó csoportja, amely az I. évezred végére a Rajna mentén élő községekből kovácsolódott össze többé-kevésbé egységes kultúrájú közösséggé, e magterületről szétterjedve pedig a középkor és kora újkor folyamán elérte Közép- és Kelet-Európát is.

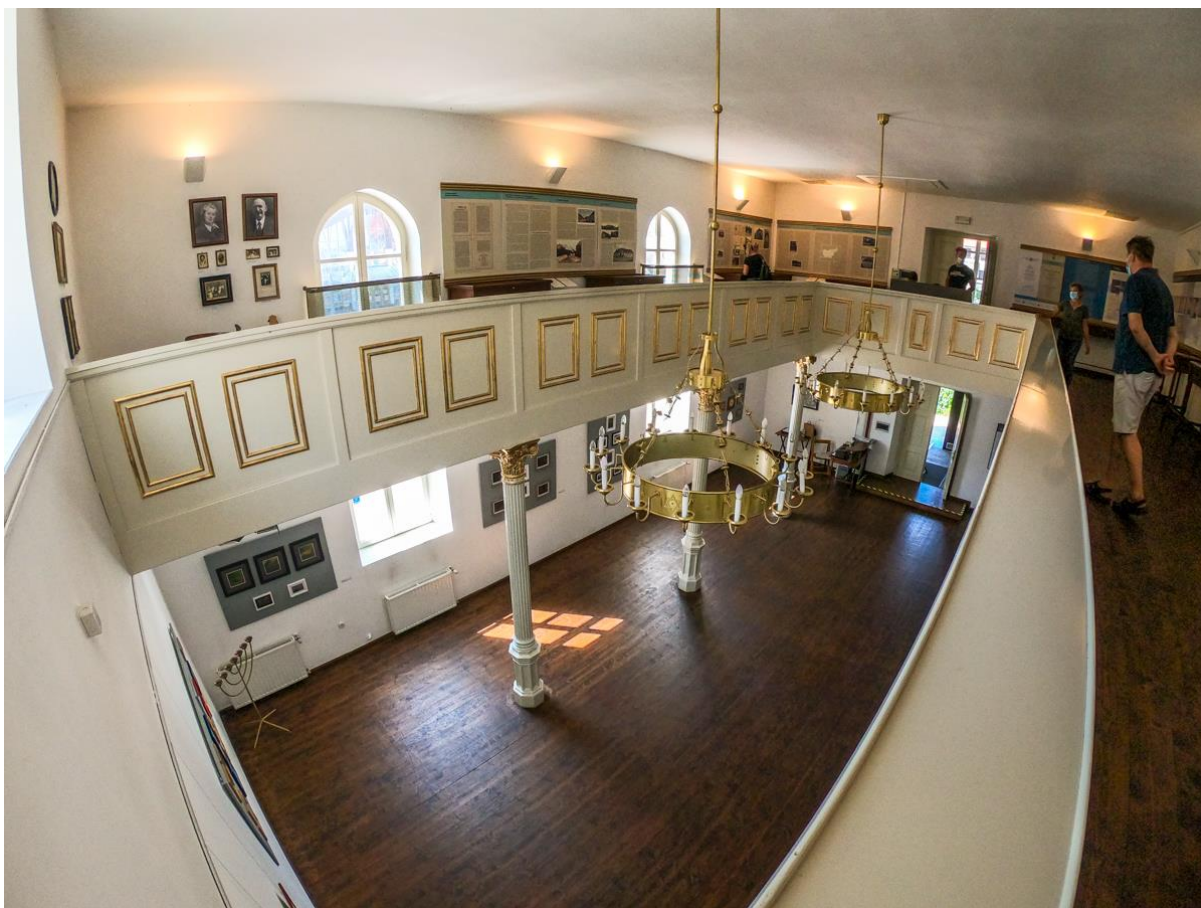
⁴ 15. század végi kiűzetésük előtt Hispániában, valamint az egykor Portugáliában élt zsidók, illetve a kényszer hatására katolizáltak, de kivándorlásukat követően a zsidósághoz visszatértek leszármazottai, noha tágabb értelemben, bár tévesen gyakran utalnak ezzel a névvel a nem askenázi eredetű zsidóságra általában.

A nyugodt közösségi létnek a 15. században a jómódú zsidóság és az arisztokrácia között kialakult feszültség vetett véget, amelynek a háttérben alapvetően az állt, hogy a nemesség egyre kevésbé mutatkozott hajlandónak visszafizetni a zsidó pénzkölcsönzők által nyújtott hiteleket, helyette hatalmi helyzetével visszaélve fokozatosan kezdték elűzni a zsidókat, amely folyamat a még helyben maradtak 1718-as végleges kiűzetésével zárult le (Boeta, K. J. 2009). Egy évszázadnyi hiátust követően I. Ferenc osztrák császár (1804–1835) engedélyezte 1817-ben kelt rendeletével a zsidóknak a mai Szlovénia (Krajna) területére történő visszatérését. Mindazonáltal a középkorban vallási és gazdasági értelemben is virágzó zsidó közösség már nem nyerte vissza egykori jelentőségét, annak ellenére sem, hogy végül az 1867-es osztrák alkotmány megteremtette a Habsburg Birodalomban élő zsidók teljes polgári és politikai jogegyenlőségét. Mindezzel együtt is az Osztrák-Magyar Monarchia periférikus létrekényszerülő, elhagyatott, fogyatkozó zsidó közösségévé vált. E tendenciát erősítette az is, hogy a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság 1918-as megalakulásával a szlovéniai zsidóság, részben legalábbis, betagozódott a jóval életerősebb, kompaktabb zágrábi zsidó közösségbe. Ezt a folyamatot részben ellensúlyozták az 1930-as évek menekülthulláma során Németországból és Ausztriából érkező zsidók, akik a Jugoszláv Királyságban, részben Szlovéniában találtak menedékre.

A második világháború és a soá⁵ előtt mindezzel együtt is kis létszámú zsidó közösség az 1941 és 1945 közötti náci megszállás következtében radikálisan visszaszorult. Szlovénia északi részét a Harmadik Birodalomhoz csatolták, ahol már 1941 késő tavaszán elkezdődött a helyi zsidóság koncentrációs, illetve megsemmisítő táborokba történő deportálása. Ljubljánában és az olasz megszállás alá került Alsó-Krajnában a zsidók 1943 szeptemberéig, amikor is a területet a németek elfoglalták, nem voltak életveszélyben. 1943 végén azonban legtöbbjüket ugyancsak koncentrációs táborokba hurcolták. Nagyrészt azoknak sikerült elkerülni a pusztulást, akik a partizánmozgalomhoz tudtak csatlakozni. A Magyarországhoz 1941-ben visszakerült Muravidék zsidósága, amely a második világháború előtt a szlovéniai zsidóság többségét alkotta, a magyarországi zsidókkal azonos sorsra jutott. Magyarország német megszállását követően a Muravidék szinte teljes zsidó lakosságát Auschwitzba deportálták.

---

⁵ A soá (שואה) héber szó, általános értelemben csapást, veszedelmet jelent. Ma már szinte kizárólag a zsidó holokauszt szinonimájaként használják.

Az egykori lendvai zsinagóga belső tere: ma a muravidéki zsidóság történetét bemutató kiállításnak ad otthont. Forrás: <https://slovenianstravel.com/2020/07/23/lendava-the-most-eastern-part-of-slovenia/>

A második világháború, illetve a holokauszt tehát szinte teljes egészében elpusztította Szlovénia zsidó lakosságát, mindössze 200 főnyien maradtak életben. Többen közülük később kivándoroltak az országból.

Szlovénia független államként való nemzetközi elismerése 1992-ben a zsidó közösség életének megújulása előtt is megnyitotta a lehetőséget. Hozzáálltak a közösség újjászervezéséhez, társadalmi integrációjához, mely folyamat a mai napig folytatódik. Az ország társadalmi-politikai közegébe történt sikeres visszailleszkedés személyes példájául szolgál mások mellett Lev Kreft⁶ (1951) filozófus és szociológus, akit 1992-ben a független Szlovénia parlamentjének alelnökévé választottak, valamint a szintén szociológus Katja Boh (1929–2008), aki 1990-ben az első szlovén kormány egészségügyi minisztere lett, majd 1991 és 1997 között, ugyancsak elsőként, Szlovénia bécsi nagykövete volt.

Horvátországba a zsidók ugyancsak a római korban érkeztek, aminek legkorábbi nyoma a Split (Spalato) közelében fekvő Solin (Salona) i. sz. 3. századból származó zsidó temetőjének maradványai. A 7. században itt megjelenő, majd a 10. században önálló királyságot létrehozó horvátok (délszlávok) már intézményesült, gyökeret vert zsidó közösségeket találtak itt.

A 13–14. századra esett a középkori zsidóság fénykora a mai Horvátország területén. Központjuk Zágráb volt, az itt élő zsidók bizonyos fokú közösségi autonómiával is rendelkeztek, amelynek a szervezeti keretét az ún. *Magistratus Judaeorum* szolgált. Ebben az

---

⁶ Apja Bratko Kreft (1905–1996), a 20. századi szlovén irodalmi élet prominens képviselője, író, drámaíró, irodalom- és színháztörténész, rendező.

időszakban a zsidó közösségek nemcsak a fővárosban, de emellett főként Splitben és Dubrovnikban (Ragusa) is komoly társadalmi-gazdasági pozíciót töltöttek be, aminek a hátterét az Itáliával és a Duna-medence országaival folytatott kereskedelem biztosította. A zsidók jelenléte a következő évszázadban tovább erősödött, illetve a Velencei Köztársaság fennhatósága (1409–1797) alatt álló Dalmáciában folyamatos maradt, de a kontinentális Horvátországból 1456-os kiűzésüket követően mintegy 250 évre szinte teljesen eltűntek.

Majd csak a 18. század végén kezdtek lassan visszatérni. Újkori megtelepedésüket felgyorsította a II. József császár által 1782-ben kibocsátott türelmi rendelet (*Toleranzedikt*). Uralkodása idején legalizálták a zsidó beköltözést, számosan érkeztek ettől kezdve Burgenlandból, Csehországból, Morvaországból, Magyarországról és az Osztrák Birodalom más részéről. A zsidóknak ettől függetlenül még számos társadalmi, jogi korláttal kellett együtt élniük egészen az 1870-es években kiteljesedő állampolgári emancipációig. A szárazföldi Horvátország zsidóságát kulturális értelemben az osztrák-német és a magyar hatások formálták, a közösségi és vallási élet számos tekintetben közép-európai mintát követett. Ezzel szemben a tengermelléken élő zsidók életére az itáliai-adriai kulturális környezet, illetve az ennek részét alkotó szefárd örökség volt befolyással.

Az első világháborút követően, az új délszláv államba betagozódó Horvátországban mintegy 20.000 főnyi zsidó élt, akiknek a jelentős részét későbbi utódaikkal együtt, a nevével ellentétben a náci Németország bábjaként létező *Független Horvát Államot* irányító usztrasák megsemmisítették. A Jugoszlávia elleni német invázió végeztével ugyanis, 1941 áprilisában Horvátországot Németországgal szövetséges, Bosznia-Hercegovinát is magába foglaló, félig független állammá alakították, amelyet az ultranacionalista és fasiszta usztrasa politikai szervezet kormányzott (Ramet, S. P. 2007). Az usztrasák a zsidók mellett a szerbeket, romákat, más etnikai és vallási kisebbségeket és politikai ellenfeleiket is célba vették (Steinberg, J. 2002).

Az usztrasák előbb a vagonuktól fosztották meg a zsidókat, végül legtöbbször helyi megsemmisítő táborokban végeztek. Ezek közül a leghírhedtebb a Száva menti Jasenovácban (Sisek-Moslavina megye) létesített tábor volt, amelyben zsidók ezrei pusztultak el. Ezzel párhuzamosan a németek a zsidó lakosság további részét 1942–1943-ban Auschwitz-Birkenauban deportálták. Összességében több mint 30.000 horvátországi és boszniai zsidót öltek meg.⁷ A felszabadulást követő időszakban megnyílt a lehetőség a zsidó közösség újjászerveződésére, aminek sikerét némileg árnyalta az elvilágiasodás, illetve az ezzel együtt járó asszimiláció. Az ezredforduló idején hozzávetőleg 1.700 zsidó élt Horvátországban. Háromnegyedük Zágrábban tömörül, míg további kisebb közösségek léteznek a nagyobb vidéki városokban, elsősorban Splitben, Fiumében (Rijeka), Eszéken (Osijek) és Dubrovnikban.

---

⁷ A jasenováci táborok komplexum áldozatai között a nem zsidók voltak többségben. Mintegy 320–340 ezer szerbet végeztek itt ki a második világháború idején. A meggyilkoltak száma összesen kb. 700.000-re tehető.

A jasenováci emlékhely központi szimbóluma az ún. *Kővirág* (*Kameni cvijet*)⁸
Forrás: <https://architectuul.com/architecture/memorial-complex-jasenovac/>

A **szerbiai zsidó** jelenlét nyomai ugyancsak több ezer évre, a római korig vezethetők vissza, és bár szórványosan a korai középkorban is jelen voltak, az ezen időszakokra vonatkozó történelmi emlékek meglehetősen gyérek, folyamatos, stabil megtelepedésről ekkor még nem beszélhetünk. Erre csak a középkori szerb államot legyőző, annak területét elfoglaló Oszmán Birodalom fennhatósága idején, a romanióta⁹ zsidó kereskedők bevándorlásával került sor.

---

⁸ Az emlékmű Bogdan Bogdanović (1922–2010) szerb építész, nemzetközileg is elismert urbanista, a Belgrádi Egyetem Építészeti Kara egykori dékánjának alkotása, amelyet 1966-ban avattak fel. Bogdanović a jugoszláv korszak egyik befolyásos közéleti-politikai szereplője, 1982–1986 között Belgrád polgármestere volt. Milošević hatalomra jutását követően, 1993-ban feleségével önkéntes száműzetésbe vonultak, előbb Párizsban, majd onnan a helyi szerb emigránsok erősen nacionalista beállítottsága miatt továbbállva, barátja, a budapesti születésű, szerb származású író, Milo Dor (eredetileg Milutin Doroslovac) meghívására véglegesen Bécsben telepedtek le. Hitközségi jóváhagyással hamvait a belgrádi szefárd zsidó temetőben helyezték végső nyugalomra, ahol a második világháború zsidó áldozatainak emléket állító kompozíciója is található.

⁹ Eredetileg sajátos – héber, arámi és török nyelvi elemekkel színesített – görög dialektust beszélő zsidók, akik, legalábbis a szefárd kulturális dominancia kibontakozásáig a diaszpóra egyik meghatározó, önálló kulturális

Utóbbiak a Birodalom törzsterülete és az újonnan meghódított balkáni országok közti közvetítő kereskedelem felvirágoztatásával együtt megteremtették a tartós prosperitást a zsidó közösségi lét számára is Szerbiában. Később, a 16. században az Hispániából 1492-ben elűzött, illetve onnan az inkvizíció elől elmenekülő, az Oszmán Birodalomban menedékre lelt, a romaniótákkal szemben létszámfölénybe került szefárd zsidók tovább erősítették, majd egyre inkább domináltak a szerbiai zsidó közösséget. A 18. század folyamán megjelentek a Vajdaságban az Osztrák Birodalom, illetve később az Osztrák-Magyar Monarchia különböző területeiről bevándorló zsidók is. Így vált Ó-Szerbia és a Vajdaság határvidéke, különös tekintettel Belgrád és Zimony a közép-európai askenázi és a balkáni szefárd zsidó kultúra sajátos ötvözetének terepévé. E két település jelentőségét fokozta azon tényező is, hogy a szerbek és oszmánok között kibontakozó fegyveres konfliktus következtében számos, Szerbia belső területein élő zsidó költözött ide.

A 19. század elején kezdődő szerb függetlenségi harccal, majd a független Szerbia létrejöttével a zsidók helyzete gyökeresen megváltozott, az oszmán fennhatóság alatt élvezett biztonság és társadalmi-gazdasági szabadság elveszni látszott. Minthogy a zsidó közösség általában támogatta a felkelést, a szerb lázadókat, a szerbiai zsidóknak számos esetben az oszmánok brutális megtorlását kellett megtapasztalniuk. A folyamatosan kiteljesedő szerb önállóság időszakában viszont a zsidóságnak már a szerbek részéről jelentkező hátrányos megkülönböztetéssel kellett szembenézniük. A szerbiai hatóságok, illetve kormányok a szerb protekcionizmus jegyében ugyanis, különböző diszkriminatív intézkedések bevezetésével megkezdték a zsidók egyes foglalkozási ágakból, gazdasági területekről történő kiszorítását, aminek nyilvánvalóan a zsidó kereskedelem vallotta a legnagyobb kárát (Ristović, M. 2018). Ennek következtében az ország zsidó népessége csökkenni kezdett. Ezzel szemben ugyanezen időszakban az Osztrák Császárság, illetve az Osztrák-Magyar Monarchia fennhatósága alatt álló Vajdaságban élő zsidóság leginkább a stabilitás és prosperitás előnyeit élvezte, a terület a zsidó kulturális és gazdasági élet jelentős központjává vált.

Az 1878-as berlini békeszerződés, amely által formális elismerést nyert a független szerb állam, teljes polgárjogi egyenlőséget biztosított a szerbiai zsidóknak is, de a szerb parlament csak 1889-ben deklarálta a minden szerb állampolgárt megillető egyenlő jogokat, ezzel hivatalosan is megszüntetve a zsidókra vonatkozó társadalmi korlátozásokat.

Nyilván ez is hozzájárult a szerb állammal szembeni zsidó lojalitás erősödéséhez, aminek konkrét bizonyítékát szolgáltatták az 1912–1913-as balkáni háborúk, majd az első világháború harcterein hősiessé helytálló zsidó katonák, illetve a számukra adományozott számos katonai kitüntetés. A két világháború közötti jugoszláv korszakban a szerbiai zsidóság élete alapvetően problémamentesen zajlott, rendszerszintű antiszemitizmus nem létezett, a szerbiai zsidókat a szerb társadalom egyenlő szereplőként fogadta el.

A második világháború és a holokauszt következményei azonban a szerbiai zsidóságot is nagyon súlyosan érintették. A világháború kitörésekor Jugoszlávia igyekezett megőrizni semleges státusát, ennek ellenére 1941-ben megszállták a tengelyhatalmak. A felfokozott etnikai és politikai feszültségek gyilkos erőszakba és népirtásba torkolltak a náci Németország

---

jegyekkel rendelkező csoportját alkották, akik már az i.e. 3. században jelen voltak a Kelet-Mediterráneumban, illetve a későbbi Bizánci Birodalom területén. A létszámfölénybe került szefárdokhoz folyamatosan akkulturálódva azonban a 17. századra jelentős részben, de nem egyöntetűen átvették azok nyelvét és vallási-liturgikus szokásait, ezzel is növelve a szefárd zsidóság demográfiai súlyát.

katonáinak bevonulását követően. A szerbiai zsidókat nagyrészt a Belgrád Banjica nevű negyedében létesített, és a már a Száva túlsó partján, a mai Újbelgrád területén található, azaz az egykori Független Horvát Állam fennhatósága alatt álló Sajmište koncentrációs táborokba deportálták. A zsidók elleni tömeggyilkosságban aktív támogatást nyújtott a Milan Nedić¹⁰ (1878–1946) vezette *Nemzeti Megváltás Kormánya* (*Government of National Salvation, Vlada narodnog spasa*). Utóbbi egy, a szerbiai német katonai kormányzó által kinevezett helyi kollaboráns bábszervezet volt, amely még a Független Horvát Állam kormánya által birtokolt félfüggetlen, korlátozott nemzetközi elismertséggel járó státust sem élvezett, szerepe a megszálló német hatalom kiszolgálására korlátozódott.

A vajdasági Bácskát Magyarország szállta meg 1941-ben, ahol számos, halálos áldozatokat is követelő razziát hajtott végre, zsidók és a magyar erőszakos szervezetekkel szemben fellépő szerb ellenállási mozgalom tagjai ellen. Ezek közül a leghírhedtebb az 1942 januárjában zajlott újvidéki vérengzés¹¹ volt, amelynek során közel 4.000 szerb és zsidó lakos ellen követtek el tömeggyilkosságot. A vidéki Magyarországon 1944-ben végrehajtott deportálást természetesen a bácskai zsidóság sem kerülhette el, osztozott a magyar zsidóság sorsában, akik jelentős részben Auschwitzban pusztultak el. Összességében a szerbiai és vajdasági zsidók több mint 80%-át gyilkolták meg a holokauszt során a szerb kollaboráns kormányzat támogatásával.

Jugoszláviából a holokauszt-túlélők többsége Izraelbe emigrált annak 1948-as megalakulását követően. Az államszocialista rendszerekben élő kelet- és közép-európai zsidó közösségektől eltérően a Jugoszláviában maradt zsidók mindvégig kapcsolatban maradhettek az izraeli és a nyugati országok zsidóságával. Ráadásul számos, a partizán- és kommunista, mozgalom iránt elköteleződött zsidó művész és értelmiségi töltött be fontos társadalmi-politikai pozíciókat a Joszip Broz Tito vezette Jugoszláviában. E helyütt emlékezzünk most meg Mosa Pijadérol¹² (1887–1957), aki az ország vezetőjének közeli bizalmasaként Jugoszlávia legbefolyásosabb személyiségei közé tartozott.

Noha sok zsidó elhagyta Szerbiát és Montenegrót, mely utóbbi hivatalosan csak 2006-ban nyerte el függetlenségét, az egykori Jugoszláviát az 1990-es évek első felében elborító erőszak idején,¹³ a szerbiai zsidó közösség, bár nem túl népes, de életerős, élvezve a szerb állam támogatását, és a judaizmus hivatalosan elismert vallásfelekezeti státusát.

A szerbiai zsidó lakosság számát az ezredforduló táján nagyjából 1.500 főre becsülték. Többségük a fővárosban, Belgrádban él, külön kiemelve e tekintetben Zimonyt is, amely régi múltra visszatekintő, önálló zsidó hitközséggel rendelkezik, a fennmaradó részük pedig szinte

---

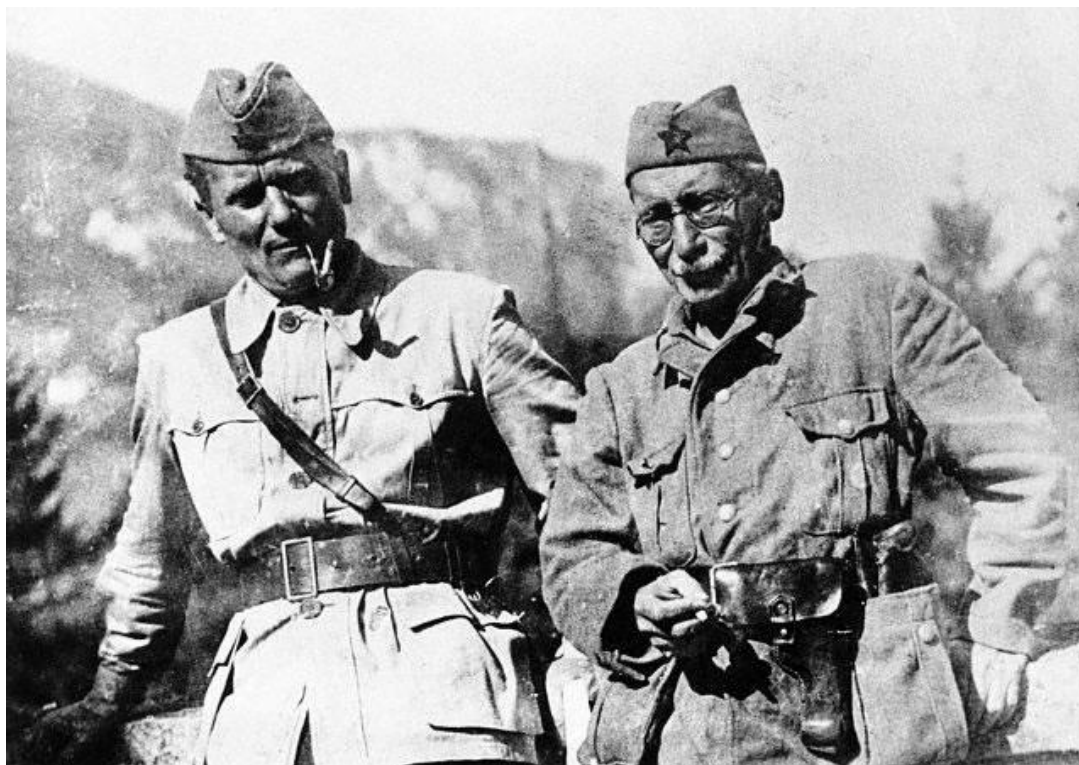
¹⁰ Tábornok és politikus, Jugoszláviában vezérkari főnöki, illetve hadügyminiszteri pozíciót is betöltött. A második világháborút követően letartóztatták, és mint háborús bűnöst vádeljárás alá vonták, az ítéletet azonban nem várta meg, egyik bírósági tárgyalása közben az ablakból kivette magát, öngyilkosságot követett el. Az ezredfordulót követően számos kísérlet történt a rehabilitációjára, ezek azonban mindez ideig nem vezettek eredményre.

¹¹ A 20. századi magyar történelem egyik legtragikusabb eseménye, amelynek közismert irodalmi feldolgozása Cseres Tibor 1964-ben megjelent *Hideg napok* című regénye. Ennek azonos című, többszörösen díjnyertes filmadaptációját Kovács András rendezésében, 1966-ban mutatták be.

¹² Festő és újságíró. A kommunista mozgalomban való aktív részvétele miatt mintegy másfél évtizedet töltött börtönben a két világháború között. Mint a második világháborús fegyveres ellenállás kiemelkedő partizánvezetője és Joszip Broz Tito közeli munkatársa, az újra függetlenné vált Jugoszlávia prominens társadalmi szereplőjeként országszerte kiemelt köztszereletnek örvendett. Művészi munkásságának elismeréseként a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia rendes tagjává választották, később politikai pályafutásának betetőzéseként 1954-től haláláig a Jugoszláv Szövetségi Parlament elnöki pozícióját tölthette be.

¹³ A NATO 1999-es jugoszláviai fegyveres beavatkozása idején a Szerbiai Zsidó Hitközségek Szövetsége mintegy 600 tagját evakuálta a bombatámadások által sújtott városokból Magyarországra, majd Izraelbe és más országokba.

kizárólag a nagyobb vajdasági városokban, Újvidéken (Novi Sad), Szabadkán (Subotica), Nagybecskerekén (Zrenjanin), Zomborban (Sombor) tömörül.

Joszip Broz Tito (b) és Mosa Pijade (j) 1942-ben

Forrás: Digitalna Knjižnice Slovenije. <https://dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-ZY3HRA87>

A **montenegrói zsidók** első nyomai a 10–12. században fennállt Duklja Királyság, a montenegróiak első államának idejéig nyúlnak vissza, ebből a korszakból zsidó sírkövek kerültek elő.

A stabil zsidó jelenlét ugyancsak a szefárdok 16. századi megjelenésével vette kezdetét a mai Montenegró területén, amely ekkoriban részben az oszmánok (Montenegrói szandzsák), részben a cetinjei központú, teokratikus (püspöki) irányítás alatt álló, a törökök által elismert autonóm Montenegrói Fejedelemség fennhatósága alatt állt, míg a partvidék egy része a Velencei Köztársasághoz tartozott. A zsidók a nagyrészt a sókereskedelemben betöltött hegemón szerepüknek, illetve az Oszmán Birodalom által uralt területeket összekötő kereskedelmi útvonalak ellenőrzésének, valamint az Itália irányába megnyíló nemzetközi kereskedelembe való bekapcsolódásuknak köszönhetően igen komoly gazdasági pozícióra tettek szert (Šístek, F. 2023).

Montenegró zsidó vonatkozásai kapcsán rövid kitérő erejéig megkerülhetetlen szólnunk arról a nagy hatású messianisztikus mozgalomról, illetve annak vezetőjéről, amely Európaszerte óriási felbolydulást okozott a zsidó világban. A vallási miszticizmus történetében időnként fellángoló, a végítélet közeledtét hirdető mozgalmak egyik meghatározó eseménysora a Szmirnában (Izmir) született Sabbataj Cvi (1626–1676) álmessias nevéhez fűződik (Johnson, P. 2005, Allerhand, J. 2002), aki a zsidóság megváltójaként tűnt fel 1666-ban. Az álmessiaszt a cionizmus premodern előfutáraként is szokták emlegetni, hiszen felhívására zsidók tömegei álltak készen arra, hogy addigi életüket hátrahagyva, a megváltás reményében a Szentföldre induljanak. A Kelet-Mediterráneumban vándorolva számos követőre talált, egyúttal viszont sok

ellenséget is szerzett magának, ami a zsidóságon belül a hívei és ellenfelei közti egyre kíméletlenebb, a Birodalom belső társadalmi békéjét is mind komolyabban veszélyeztető harc kibontakozásához vezetett. A nyugtalanságot szító álmissiást IV. Mehmed szultán (1648–1687) nagyvezíre, Köprülü Ahmed parancsára letartóztatták, és előbb Isztambulban, majd Gallipoliban tartották fogva, ahol hívei továbbra is látogatták, ő pedig messiási szerepkörében ezt követően is igyekezett befolyást gyakorolni követőire. Végül választás elé állították: vagy felveszi az iszlámot, vagy halálos ítélet vár rá. Az előbbi választva, Aziz Mehmed Effendi néven meghódolt a szultánnak, de edirnei kényszerlakhelyén tovább folytatta messiási tevékenységét, aminek eredményeként 1672-ben, a mai Montenegró területén elhelyezkedő Ulcinjba (Dulcigno) száműzték, ahol élete utolsó négy esztendejét töltötte. Híveinek egy része a muszlimmá lett Cvit sem hagyta el, és sorra tértek látszólag iszlám hitre, engedve a „gonosznak”, hogy aztán azt belülről semmisítsék meg. Ezzel a kriptozsidók egy újabb titkos csoportját, a még a 20. század elején is létező ún. dönmék közösségét létrehozva, amelynek központja Szaloniki volt (Zagyi N.–Szilágyi I. 2022).

A 16. századtól kezdve folyamatosan létező montenegrói zsidó közösség, amelynek első számú központja a tengerparti Kotor volt, a második világháború beköszöntével komoly megrázkódtatást volt kénytelen elszenvedni. Az 1941-ben megszállt Jugoszláviában Montenegró területét kezdetben Olaszország vonta ellenőrizte alá és bár etnikai (faji) alapon korlátozta a zsidók jogait, életük biztonságban volt. Egészen 1943-ig, amikor a náci Németország átvette az olaszok helyét, majd fél év leforgása alatt összegyűjtötték a zsidók többségét, s több kisebb csoportban koncentrációs táborokba hurcolták, ahol ugyanaz a sors jutott osztályrészükül, mint az európai zsidóság többségének a holokauszt idején. Mintegy 300 ember, akiket a hegyekben rejtettek el, megúsza a deportálást. Ők és a táborok túlélői nagyrészt visszatértek egykori otthonukba. Az ő leszármazottaik alkotják a mai kicsiny, mintegy 500 főnyi montenegrói zsidóságot. Ez a világ egyik legfiatalabb intézményesült nemzeti zsidó közössége, amely a 2006-ban függetlenné váló Montenegróban 2011-ben alakult meg hivatalosan. 2012 januárjában a judaizmust Montenegró negyedik hivatalos vallásaként ismerték el. Napjainkban a montenegrói zsidók megbecsült, biztos társadalmi státust élvező vallási kisebbség.

Sabbataj Cvi szobra az ulcinji Hotel Palata Venezia udvarán
Forrás: <http://www.hotelpalatavenezia.com/en/statue-of-sabbatai-zevi/>

A volt Jugoszlávia fentebb ismertetett köztársaságaival ellentétben **Bosznia-Hercegovinában** nem ismertek ókori és kora középkori zsidó történelmi előzmények, az első zsidó betelepülők a 15–16. század fordulója táján érkeztek ide annak a szefárd migrációs hullámnak a részeként, amely az Oszmán Birodalom támogatását élvezve, Szalonikiből kiindulva kezdte benépesíteni a Balkán-félszigetet (Benbassa, E.–Rodrigue, A. 2000).

Az egykor Hispániában élvezett dhimma¹⁴ státust visszanyerve, a szefárdok ismét egy muszlim állam védelme alá kerültek, ahol adófizetőként autonóm módon szervezhették belső ügyeiket, szabadon gyakorolhatták vallásukat, gazdasági tevékenységeiket. Ha az egykori Córdovai Emirátus, majd Kalifátus időszakára a szefárd elődök életének aranykoraként tekintünk, méltán nevezhetjük az oszmán 16. századot, azon belül is elsősorban II. (Nagy) Szulejmán szultán uralkodásának időszakát (1520–1566) a szefárdok második virágkoraként. Ez az a kor, amikor a Birodalom mind politikai, mind gazdasági tekintetben hatalma csúcán állt, és amikor a keresztény világgal hadban álló uralkodók zsidók iránti bizalma megingathatatlanak tűnt, megnyitva számukra az utat nemcsak a kereskedelmi, de a politikai befolyás kiteljesedése előtt is (Zagyai N.–Szilágyi I. 2022).

Az Oszmán Birodalom alattvalóiként megszerzett politikai befolyás természetesen nem azt jelentette, hogy széles zsidó néprétegek rendelkeztek volna a közpolitikai döntéshozatalban való részvétel lehetőségével, ez egyszerűen néhány, komolyabb gazdasági érdekérvényesítő képességgel bíró személy kitüntetett társadalmi pozíciójára utal. A polgári jogegyenlőség deklarálására, legalábbis papíron, 1856-ig kellett várni, amikor is I. Abdul-Medzsid (1839–1861) szultáni rendelettel (Hatt-i humájun) a birodalom keresztény és zsidó alattvalóit a muszlimokkal azonos elbírálás alá eső jogalanyokká nyilvánította, majd 1876-ban Javer effendi Baruch személyében elsőként egy boszniai zsidót is beválasztották az oszmán parlamentbe (Friedman, F. 2022).

Az Osztrák-Magyar Monarchia 1878-ban szállta meg Bosznia-Hercegovinát. Noha az formálisan, illetve nemzetközi jogilag az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt maradt, a tényleges államhatalmi jogokat az ország fölött ettől kezdve a Monarchia gyakorolta. Ezt követően jelentős számú askenázi zsidó költözött be, főként az osztrák örökös tartományokból, de Magyarországról is. Ennek eredményeként Bosznia, azon belül is elsősorban Szarajevó vált a balkáni szefárd és askenázi zsidó kultúra, illetve vallásgyakorlat legjelentősebb olvasztótégelyévé. Ennek nemcsak a kulturális és liturgikus szokások keveredése, az askenázi zsidó közösség épületeinek, köztük a Karel Pařík cseh építész által tervezett, 1902-ben felavatott új monumentális zsinagógának (Israel Tempel) a megjelenése volt a következménye, hanem nyilvánvalóan az is, hogy rövid idő alatt soha nem látott mértékben növekedésnek indult a zsidó népesség, amely a 19. század végére hozzávetőleg 10.000 főre emelkedett Bosznia-Hercegovinában.

Az első világháborút követően a Jugoszláv Királyságba betagozódó Boszniában a zsidó népesség fokozatosan tovább növekedett, a közösség virágzott, aminek nyilvánvaló jele volt az

---

¹⁴ Egyfajta védelmi szerződés a muszlim állam, valamint az uralmuk alatt élő „könyv népei” (ahl al-kitab) azaz a Korán megelőzően isteni kinyilatkoztatásban részesülő, és azt írásban rögzítő monoteista vallások követői, tulajdonképpen a zsidók és keresztények között. Ennek értelmében e kisebbségi felekezetek szabadon gyakorolhatták vallásukat, saját szokásrendjük szerint élhettek, bizonyos fajta öngazgatási autonómiával rendelkeztek, a muszlim hatalom pedig javaik és életük biztonságát garantálta, pártfogásában részesítette őket. Cserében ún. fejadót (dzsizját), illetve földhasználati díjat (haradzst) kellett fizetniük (Kéri K. 2022).

1926–1930 között felépült új szefárd zsinagóga (Kal Grande), amely a Balkánon a legnagyobb, egyúttal a legrövidebb életű is volt, hiszen a második világháború viharai közepette részben lerombolták, megszenteltetették, és ma már csupán átalakítva, funkcióját veszítetten, eredeti formájában alig felismerhetően létezik.

A holokauszt óriási pusztítást végzett a boszniai zsidó közösségben, a háború előtti lakosság csaknem háromnegyedét a náci, a bosnyák kollaboránsok és a fasiszta horvát usztasa szervezet gyilkolták meg. 1941-ben Bosznia beolvadt a náci Német Birodalom kegyéből létrejött, azzal kollaboráló Független Horvát Államba, ahol azonban katonai erővel maguk a németek is jelen voltak. A Független Horvát Állam etnikai-nemzetiségi politikája a „faji tisztaság” elvén alapult, az állam kifejezett célja volt az ún. „kivülállók”, a zsidók, a cigányok és a szerbek elpusztítása.

1904-ből származó, a sarajevói askenázi nagy zsinagógát ábrázoló magyar nyelvű képeslap
 Forrás: <https://wangfolyo.blogspot.com/2018/02/szarajevo-zsinagogai.html>

A helyi zsidók likvidálására irányuló politikában jelentős szerepet vállalt Hadzs Amin Al-Husszeini jeruzsálemi főmufti (1897–1974) is, aki elkötelezett antiszemita és Hitler hű támogatójaként, személyesen is aktívan közreműködött boszniai muszlim újoncoknak a Waffen SS helyi, ún. Handzsár Divíziójába történő toborzásában, amely nagy igyekezettel vett részt a boszniai zsidók és szerbek gyilkolásában (Hoare, M. A. 2013).

A független horvát állam egész területén koncentrációs táborokat állítottak fel. 1941 és 1943 között ezekbe csaknem 5.500 boszniai zsidót deportáltak, illetve több mint 1.000 főt szállítottak Auschwitz-Birkenaubá. A helyi zsidók többségét a bosznia-hercegovinai Vitez város (Közép-Bosznia kanton) közelében létesített Kruščica táborba zárták; itt mintegy 3.000 embert semmisítettek meg. Hozzávetőleg 10.000 boszniai zsidót öltek meg a holokauszt során – a háború előtti népesség mintegy 70%-át (Mojzes, P. 2011).

A második világháború után egy kis zsidó közösség újjáalakult, de a túlélők többsége az Izraelbe történő kivándorolás mellett döntött. Az amúgy is alaposan megcsappant és javarészt asszimilálódott boszniai zsidók száma tovább csökkent az 1991–1995 közti polgárháború következtében. Ma a bosznia-hercegovinai zsidó közösség békés kapcsolatokat ápol a tágabb boszniai társadalommal, és társadalmi konfliktusoktól mentesen, szabadon gyakorolhatja vallását. Itt jegyezzük meg némi keserű iróniával, hogy a vallási-etnikai kisebbségek békés társadalmi létének mindenkori záloga a kellően alacsony demográfiai súly. Nyitott szerepet töltenek be a boszniai társadalmi és a politikai életben is. Ennek egyik példája a szefárd zsidó apától és horvát katolikus anyától származó Sven Alkalaj (1948), aki 2007 és 2012 között Boszni-Hercegovina külügyminisztere volt.

Az ezredforduló táján mintegy 500–1.000 zsidó élt az országban. Többségük a fővárosban, Szarajevóban él, amely mindig is a boszniai zsidóság központja volt. Ezen kívül léteznek egészen kicsiny közösségek más városokban, elsősorban Banja Lukában, Mostarban, Tuzlában, Dobojban és Zenicában is.

A *macedóniai zsidó* jelenlét már ismét ókori előzményekre megy vissza, aminek egyértelmű tárgyi bizonyítékaul szolgál a Stobiban, az Észak-Macedónia középső részén, Gradsko falu közelében feltárt római régészeti lelőhelyen előkerült, az i. sz. 3. századból származó zsinagóga, pontosabban az arra később ráépült keresztény templom (bazilika) maradványa (Grüll, T. 2019).

A ma is létező zsidóság története azonban Macedóniában is az oszmán uralom idején megindult szefárd bevándorlással vette kezdetét, amikor is az 1492-es, Hispániából történt kiűzetés elszenvedői az Oszmán Birodalomba való megérkezésüket követően nem sokkal megkezdték a Balkán-félsziget belső területeinek feltárását és benépesítését (Castelló, E. R.–Kapón, U. M. 1994). A szefárd zsidók a ladino nyelvet¹⁵ beszélték, amellyel egyúttal egy addig ismeretlen, sajátos kultúrát is magukkal hoztak. A térség különböző városaiban, Bitolában, Stipben és főként Szkopjében telepedtek meg, és a kereskedelemben való részvétel mellett számos jól jövedelmező kézműipari tevékenységet is folytattak. Az ún. milletrendszer keretei között, azaz saját vallásjogi önigazgatási autonómiával rendelkező közösséget alkotva, békés kapcsolatokat áptak a muszlim és keresztény lakossággal.

A 16. századi fénykort követően az Oszmán Birodalom 17. században kezdődő és majd a 19. századra kiteljesedő válsága együtt járt a zsidóság általános gazdasági helyzetének romlásával is, aminek a legközvetlenebb okai a nyugat-európai ipari fejlődés, elsősorban a textilipar korszerűsödése és az atlanti-óceáni kereskedelem térhódítása voltak. Az európai piac ettől kezdve kevésbé szorult rá a Keletről származó szövetárakra, másrészt a szárazföldi kereskedelmi útvonalak jelentősége is erőteljesen háttérbe szorult, komolyan visszavetve a szefárdok uralta kereskedelmi hálózatok szerepét. A Birodalmat sújtó, a 19. század végén, a 20. század elején kibontakozó gazdasági krízis a szefárdok tömegeit kényszerítette kivándorlásra, aminek elsődleges célterületei Amerika és Franciaország voltak (Zagyai N.–Szilágyi I. 2022).

---

¹⁵ A Hispániából való kiűzetést követően a spanyol köznyelv fejlődési folyamatai által érintetlenül, ősi állapotában megőrzött nyelv. Ez, a latin eredtre utalva ladínónak vagy judeospanyolnak nevezett nyelv később, a szefárd diaszpórában, a helyben használt nyelvekből származó fonetikai, grammatikai és lexikai átvételek eredményeként szétfejlődésen ment keresztül, és a nyelvi egységesítésen átesett jiddissel, az askenázi zsidóság tradicionális nyelvével ellentétben ma sem létezik standard változata (Bunis, D. M. 2015).

A holokausz előestéjén, amikor a történelmi Macedónia északnyugati része, az ún. Vardar Macedónia már Jugoszlávia része volt, Bitolában (Monastir) és Szkopjében (Üsküb), Vardar Macedónia két legnagyobb zsidó közösségével rendelkező városában nagyjából 11.000 zsidó élt. 1941-ben, Jugoszlávia felosztásakor Észak-Macedónia nagy részét a náci Németországgal szövetséges Bulgária szállta meg (a terület egy keskeny nyugati sávját az olasz protektorátus alá került Albániához csatolták), ami súlyos következményekkel járt az itteni zsidóság számára. A bolgár megszállás alatt élő macedón zsidókkal szemben faji alapú jogfosztó törvénykezésbe kezdtek, a bolgár megszálló hatóságok sárga csillag viselésére, valamint otthonaik elhagyására kényszerítették, javaiktól pedig megfosztották őket. Végül 1943-ban átadták őket a németeknek, akik szinte minden zsidót Treblinkába deportáltak. Itt jegyezzük meg, hogy sorsuk a Bulgáriában élő hittestvéreikével összehasonlítva különösen szomorú, minthogy az ottani zsidóság megsemmisítő táborokba történő deportálására a németek akarata ellenére, erre irányuló kormányzati szándék hiányában, de főként a bolgárok többsége részéről mutatkozó segítőkészségnek és szolidaritásnak köszönhetően végül nem került sor (Zagyi N.–Szilágyi I. 2022). A holokausztnak a macedón zsidóság körében végzett pusztítása egészen extrém mértékű volt: a zsidó lakosság körülbelül 98%-át gyilkolták meg. Arányosan ez volt a zsidó közösségek legnagyobb vesztesége a soá idején (Tashev, S. 2012).

A Stobiban feltárt ún. zsinagóga bazilika romjai
 Forrás: <https://csamborgo.hu/2016/04/14/stobi-romai-romjai/>

A macedóniai zsidó közösség a felszabadulás idejére gyakorlatilag teljesen felszámolódott, amihez hozzájárult az is, hogy a túlélők nagy része Izraelbe emigrált.

Jugoszlávia felbomlását követően, 1991-ben függetlenségét elnyerő Macedóniában a zsidó közösség az alkotmányban rögzített öt, törvényesen elismert vallásfelekezet közé tartozik. Ma Macedónia maroknyi, 100–200 főre becsült zsidó közössége nagyrészt Szkopjében, az ország fővárosában összpontosul, egy egészen kicsiny szórvány él még ezen kívül Bitolában.

A fentieket *összefoglalva* azt mondhatjuk, hogy a volt Jugoszlávia területe egy nagyon sokszínű, változatos kulturális háttérű, térben és időben eltérő sajátosságokkal rendelkező zsidóságnak adott otthont a történelem folyamán. Bosznia-Hercegovina kivételével mindenhol fellelhetők közvetett vagy nagyon is közvetlen nyomai a zsidóság római kori jelenlétének, amelyet követően majd csak a középkor folyamán találkozunk ismét, immár huzamosabb ideig megtelepedő zsidó közösségekkel. Ennek legkorábbi emlékei a mai Szlovénia és Horvátország területén lelhetők fel, ahol a Közép-Európából beköltöző askenázi zsidóság jelenléte szinte kizárólagos volt. A 15. században bekövetkezett kiűzetésüket követően, több évszázados hiátus után ebben a régióban egy újabb, a Habsburg Birodalomból történő bevándorlás vette kezdetét a 18. század végétől. Ehhez hasonló folyamat játszódott le az osztrák, illetve később az osztrák-magyar fennhatóság alá kerülő Vajdaság területén is. Az askenázi zsidó kultúra behatolásának legutolsó, igen jelentős állomása volt Bosznia-Hercegovina Osztrák-Magyar Monarchiába történő betagozódása a 19. század végén.

A késő középkori, kora újkori zsidó betelepülés másik hulláma a dél felől a 16. századtól kezdődően meginduló szefárd bevándorláshoz köthető. Ekkor a Hispániából 1492-ben történt kiűzésüket követően az Oszmán Birodalomban menedékre lept, és annak társadalmi szövetébe sikeresen integrálódott szefárdok Szalonikiből (Thesszaloniki), birodalmi központjukból kezdtek feltárni és benépesíteni a félsziget belső régióit, a mai Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Macedónia és Bulgária területét, megvetve az alapját a sok évszázadon át virágzó keleties jellegű szefárd zsidó kultúrának a Balkánon. A szefárd megtelepedés mellékszálaként egy, a latin világot képviselő, megjelenítő zsidó örökség halvány nyomai is felfedezhetők a tengermelléken, Isztriában és Dalmáciában, ahol itáliai közvetítéssel jelentek meg, és hosszú ideig velencei fennhatóság alatt éltek szefárd közösségek.

A váltakozó mértékű megpróbáltatások (kiűzetések, jogkorlátozások, gazdasági gondok) ellenére, főként az Oszmán Birodalom alattvalóiként élő zsidók javaikat és életüket hosszú időn át biztonságban tudhatták. Ennek a viszonylagos társadalmi stabilitásnak vetett véget a második világháború, illetve az annak folyományaként bekövetkező holokauszt, aminek eredményeként az egyébként sem kiugróan nagy, a közép-európai államok (Magyarország, Ausztria, Lengyelország, Cseh- és Morvaország, Románia) több százezres, esetenként milliós zsidó népességével összevetve viszonylag csekély létszámú – ezres, tízezres nagyságrendű – zsidósága szinte teljesen elpusztult a náci Németország és a vele kollaboráló szélsőjobboldali bábkormányok közreműködésével végrehajtott népiirtásban. A felszabadulást követő emigráció jelentős mértékben tovább csökkentette a helyben maradtak számát. Napjainkban 1.000–2.000 fő közé tehető a számuk Horvátországban és Szerbiában, míg a többi jugoszláv utódállamban 100–500 főnyi közösség maradt (Dashefsky et al. 2022).

Irodalomjegyzék

- ALLERHAND, J. (2002): *A Talmudtól a felvilágosodásig*. Filum, Budapest.
- BENBASSA, E.–RODRIGUE, A. (2000): *Sephardy Jewry: A History of Judeo-Spanish Community, 14th–20th Centuries*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London.
- BOETA, K. J. (2009): Jews of Medieval »Slovenia« until the Expulsions of 1496–1515. *Zgodovinski časopis* 63 (1-2), pp. 288–317.
<https://zgodovinskicasopis.si/zc/article/view/906/1182/>
- BUNIS, D. M. (2015): Judezmo (Ladino). In: Kahn, L.–Rubin, A. D. eds. *Handbook of Jewish Languages*. Brill, Leiden–Boston.
- CASTELLÓ, E. R.–KAPÓN, U. M. (1994): *A zsidók és Európa: 2000 év története*. Corvina Kiadó, Budapest.
- DASHEFSKY, A.–DELLAPERGOLA, S.–SHESKIN, I. (2022): *World Jewish Population 2021*. Berman Jewish Databank.
[https://www.jewishdatabank.org/api/download/?studyId=1185&mediaId=bjdb%5C2021_World_Jewish_Population_AJYB_\(DellaPergola\)_DB_Public.pdf/](https://www.jewishdatabank.org/api/download/?studyId=1185&mediaId=bjdb%5C2021_World_Jewish_Population_AJYB_(DellaPergola)_DB_Public.pdf/)
- FRIEDMAN, F. (2022): *Like Salt for Bread: The Jews of Bosnia and Herzegovina*. Brill, Leiden.
- GRÜLL, T. (2019): Ókori zsinagógák dedikációs feliratai. *Vallástudományi Szemle* 16 (1), pp. 67–90.
https://epa.oszk.hu/03100/03161/00018/pdf/EPA03161_vallastudomanyi_szemle_2019_1_067-087.pdf
- HOARE, M. A. (2013): *The Bosnian Muslims in the Second World War: A History*. Oxford University Press, New York.
- JOHNSON, P. (2005): *A zsidók története*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- KÉRI, K. (2022): *Kislexikon a középkori muszlim civilizáció tanulmányozásához*.
<http://mek.oszk.hu/01600/01665/html/35-islam.htm>
- MOJZES, P. (2011): *Balkan Genocides: Holocaust and Ethnic Cleansing in the Twentieth Century*. Rowman & Littlefield, Lanham etc.
- PAP, N. (2020): *Kapcsolati terek és helyek: Magyarország és a Balkán*. Pécsi Tudományegyetem, Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs.
- RAMET, S. P. (2007): *The Independent State of Croatia 1941–45*. Routledge, New York.
- RISTOVIĆ, M. (2018): Jews in Serbia in the Nineteenth and Twentieth Centuries. *Journal of Modern European History* 16 (1), pp. 16–22.
<https://doi.org/10.17104/1611-8944-2018-1-16/>
- ŠISTEK, F. (2023): The Jews of the Bay of Kotor and the Montenegrin Littoral from the Middle Ages until 1918. *Lingua Montenegrina* 16 (2), pp. 273–296.
<https://doi.org/10.46584/lm.v32i2>
- STEINBERG, J. (2002): Types of Genocide? Croats, Serbs and Jews, 1941–5. In: Cesarini, D. ed. *Final Solution: Origins and Implementation*. Routledge, London, pp. 185–203.
- TASHEV, S. (2012): *The Deportation of the Jews from Vardar Macedonia and Aegean Region: Facts and Myths*. Macedonian Scientific Institute, Sofia.
- ZAGYI, N.–SZILÁGYI, I. (2022): Szefárd zsidóság a Balkánon. In: Zagyi, N.–Pap, N. szerk. *Magyarország és a Balkán*. Balkán Füzetek III. különszám, pp. 95–114.
<https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/34575/PTE-TTK-20221129.pdf?sequence=1&isAllowed=y/>

Az etnikai tájkép fogalom földrajztudományos használatáról¹

Orsós György²

Bevezetés

A Balkán a kilencvenes évek globális etnikai konfliktusainak egyik legikonikusabb helyszínévé, a nemzetállam, az etnicitás elméleti újrafogalmazási kísérleteinek terepévé, folyamatos inspirációjává vált, ezért még napjainkban is az etnicitással foglalkozó kutatások fontos terepe. A Balkán az európai, nyugati identitásformálás egyik megkerülhetetlen eleme, hiszen ez egy olyan *Másik* lehet, amellyel szemben az adott kollektívum megfogalmazhatja saját nyugatosságát, civilizáltságát (Todorova, M. N. 2009), olyan terület, amely földrajzi (határ)képzeteinket alakíthatja (Pap N.–Reményi, P. 2017).

Jugoszlávia felbomlása egyben a korábbi politikai térstruktúrák (Pap, N. 2016), térképzetek felbomlását és megváltozását is jelentette, amely, az etnicitás fókuszba állítása mellett, a tarka etnikai összetétel és a háborút követő tömegpszichológiai helyzet kontextusában egy sor új térelméleti kutatási kérdést is felvetett. Ezek közé tartozik a táj körüli hadviselési, társadalmi folyamatok elemzése is.

Az erőszakos térrendezési folyamatok egyik jellemző célja volt, hogy egy adott tájat kulturálisan és etnikailag homogénné tegyenek (Coward, M. 2004), ezért a jelenkori társadalmi-politikai jelenségeket részben ebből kiindulva kell megértenünk. Ugyanakkor a Balkánon végzett kutatások túlmutatnak önmagukon, akár általános érvényűek is lehetnek az etnicitás és a tér kapcsolatának vizsgálatában. Ennek megértéséhez vihet közelebb, ha az etnikai táj fogalmát revideáljuk és megpróbáljuk újra használatba venni.

Jól ismert, hogy a tradicionális geográfia miként járult hozzá az etnikai táj esszencialista és/vagy primordialisista felfogású kutatásához (Keményfi, R. 2002). A későmodern/posztmodern (angolszász) geográfiák kritikai hangvétele természetesen alapvetően megváltoztatta azokat az episztemológiai, morális és módszertani szempontokat, melyeken keresztül manapság megközelíthetjük a kérdéskört. Mindez kevésbé, vagy csak közvetve került át a magyar földrajztudományba, ami egyúttal azt is jelenti, hogy egy olyan fogalmat mellőzünk, amely képes az etnikai viszonyok lokális kulturális térbeli kapcsolatrendszerét megragadni, és azt a földrajztudomány tradicionális fogalmának újraértelmezésén keresztül a modern társadalomtudományokba és kulturális földrajzba beilleszteni. Napjainkban mindkettőre nagy szükség lenne.

A fogalom meglehetősen sok jelentéssréteggel gazdagodott az idők során a különböző tudományterületekről, eltérő ideológiai meghatározottságból vagy nyelvközösségből érkező szerzők révén, így itt le kell szögezmem, hogy olyan fogalom használatát tartom hasznosnak, amely városi terekben képes megragadni az etnicitás mindennapi, „bottom-up” tapasztalatát.

---

¹ A tanulmány az OTKA K 146585 számú, “Magyarország és a Nyugat-Balkán” című projekt és a Pécsi Tudományegyetem támogatásával készült.

² Doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem Földrajzi és Földtudományi Intézet, Földtudományok Doktori Iskola

Ehhez a táj fogalmának kulturális földrajzi értelmezéseit is röviden áttekintem; véleményem szerint azért is fontos ez, mert a terminus tudománytörténeti változása nem kellőképp reflektált a szakirodalomban, a fogalom újabb értelmezései csak sporadikusan kerültek be a magyar földrajztudományos diskurzusba. Jelen tanulmány erre a feladatra nem vállalkozhat, azonban az áttekintés a hiányzó fogalomtisztázás első lépésének is tekinthető.

A tradicionális etnikai táj fogalma

A fogalom tudományterületeken átívelő, de leginkább a néprajztudományban honosodott meg. Létrejöttkor, a XIX. század elején elsősorban a nemzeti romantika kontextusa, gondolati világa határozta meg: a korszak alapvető célja a korábbi regionálisan, etnikailag szabdaltságból az integrált nemzeti tér létrehozása volt, illetve az állampolgárok territoriális identitásának kialakítása, lokalizálása (Gyáni, G. 2010). Ennek fontos lépése volt a földrajzi és etnográfiai kategorizálás.

A táj elsősorban a tértudományok *régió* fogalmával hasonló nagyságú területegységre vonatkozott, a korábbi német *Landschaft*-hoz hasonlóan, azaz egy lehatárolt, relatív téregységhez, amely adminisztratív, (ön)igazgatási kategória volt (Cosgrove, D. E. 2004). Mindez a nemzetállam-építés során kiegészült mediatizált kollektív identitások által létrejövő szimbolikus tartalmakkal; egyszerűbben fogalmazva az otthonosság érzetével. A tájfogalom jelentésgazdagodása a nemzet szimbolikus tájainak létrejöttével történt párhuzamosan. Ebben a földrajz mellett a különböző művészeti ágak (ebben a kontextusban kissé reduktívan érve: a tájhoz kötődő élményeket artikuláló diskurzusok) is élen jártak, kiváltképp az irodalom. A XIX. század regionális és nemzeti tájirodalmának teljesítménye például az is, hogy az Alföld lett Magyarország szimbolikus nagytája, a magyar „nemzeti táj” (Radnai, D. S. 2023).

A fogalom a földrajztudományos térfelosztási hierachiában változó szerepet töltött be, de alapvetően objektív, határokkal bíró, az abszolút tér egy valamely sajátosság alapján meghatározható egységének tekintették. A fogalom nemzetközi, egységes használatát megnehezítették a kifejezés eltérő jelentésárnyalatai az angolszász, illetve német környezetben. (Utóbbi az előző században nagymértékben befolyásolta a magyar földrajztudományt is.) A tájfogalommal kapcsolatos két világháború közötti viták rávilágították annak pontatlanságára, elméleti és metodikai önellentmondásaira (Száva-Kovács, E. 1965). Az amerikai földrajztudományban Richard Hartshorne (1939) nagyhatású munkája szorította háttérbe a Carl Sauer fémjelzte kultúrföldrajzi tájfogalmat, és alapozta meg a tértudományos, racionális tervezés számára hasznos tudományos diskurzust (Ginelli, Z. 2018).

A magyar (ember)földrajzi kutatásokban a táj fogalma az első világháború után terjedt el igazán. Habár ennek nemcsak ideológiai és politikai okai vannak, hanem a fogalom széleskörű nemzetközi karrierje, kétségtelenül meghatározó tényező volt ez a történeti-ideológiai kontextus. A Magyar Földrajzi Társaság *1918. évi szózata a világhoz* nem pusztán a táj természeti meghatározottságait, hanem az ember tájformáló jellegét (azaz a táj valódi individualitásának megteremtését) emeli ki. A korszak tudományos diskurzusát jelentősen meghatározta az az előfeltevés (vagy inkább elvárt következtetés), hogy a természeti táj meghatározza az emberi (politikai) tevékenységet, azaz a Kárpát-medence tájegysége egységes politikai struktúrát is igényel (Hajdú, Z. 1996). Prinz Gyula a *Magyar föld, magyar faj* sorozatában a tájat elsősorban olyan fizikai földrajzi területegységekként határozta meg,

amelyek az országrészeket alkotják, sőt, mindehhez öt és tízezer négyzetkilométer közötti területnagyságot is rendelt. Kiemelte ugyanakkor, hogy a magyar nép egyetlen ilyen típusú tájat sem határozott meg, s ebből következően a magyar kultúrára nem jellemző a táji gondolkodás (Prinz, Gy. 1936). Ezzel vitába lépve írja le Kádár László a magyar nép tájszemléletét (Kádár, L. 1941), amelyben a jellemző tájmegnevezési szokásokat elemzi. Kogutowicz Károly (1930) a térképezés terén szerzett komoly érdemeket, mielőtt 1930-ban kiadta híres könyvét, a *Dunántúl és Kisalföld írásban és képen* című munkát. E kötetében a természeti tényezők számbavétele és a földterület gazdaság-, település- és közlekedésföldrajzi áttekintése után jellemzően az etnikai magyarság számarányát kutatja a többi nemzetiséghez képest. Jellemző volt továbbá az etnikai tájak klasszikus értelmezésére egyfajta esszencializált etnikai markerek keresése is.

Posztmodern és fenomenológiai tájkonceptiók

A nyolcvanas években a kollektív identitások, társadalmi képzetek és a földrajzi táj kapcsolatát vizsgáló kutatások rámutattak, hogy a földrajzi környezet és a territoriális kötődés kulcseleme a környezet (Csorba, P. 2010). A táj egy olyan (szimbolikus) jelentéshordozó egység, amely képes a társadalom szubjektív gondolkodásának, képzet- és élményvilágának territoriális alapját megteremteni. Azaz érdemes a tájat nem a környezeti determinizmus felől vizsgálni, hanem a mentalitás és a kollektív identitások szempontjából értelmezni. Ennek legnagyobb hagyománya az angolszász kulturális földrajzban alakult ki, így a következőkben főként ezt a diskurzust fogom vázlatosan ismertetni.

Jellemző törésvonal a különböző iskolák között, hogy a tájnak milyen szerepet szánunk a társadalmi világ (kultúra) megértésében. A klasszikus morfológiai iskola a tájat elsősorban kultúrateremtő folyamat materiális lenyomataként értelmezte. Ez az iskola (legismertebb alakja: Carl Sauer), tulajdonképpen hasonlóan a német hagyományhoz, közvetlen kapcsolatot feltételezett a kultúra objektív valósága és az azt létrehozó csoportok között, azaz a tájat egy adott (ún. szuperorganikus) kultúra leképeződésének tartotta csupán, elsősorban az anyagi kultúrát értve ez alatt. Éppen ezért e megközelítés a képviselői számára elsősorban a terepmunka, terepi megfigyelések jelentették a fő módszert, és a kultúra különböző szimbólumainak vélt objektumokra, például hidak, templomtornyok és egyéb materiális tényezők térbeliségére helyezték a hangsúlyt (Berki, M. 2019).

Ezzel szemben a képi fordulattal (Curtis, N. 2011) nagyjából együtt jelentkező új kulturális földrajzosok jellemzően a tájformálás ideologikus és adott társadalmi csoporthoz kötődő hatalmi aspektusait emelték ki, és a végső soron a táj létrejöttének hatalomba ágyazottságát kívánták leleplezni. Denis Cosgrove és Stephen Daniels (1988) elsősorban a táj képi jellemzőire helyezték a hangsúlyt, és ikonográfiai elemzés tárgyává tették azt. Jól ismert, hogy az angolszász irodalomban a *landscape* kifejezés a magyarral ellentétben egyfajta képi, művészi-érzéki többletjelentéssel is bír. Cosgrove megközelítése azonban nem pusztán ennek felismerése miatt volt újszerű, hanem azért is, mert kapcsolódott az úgynevezett „képi fordulat” áramlatához, azaz felismerte, hogy a képek, amelyeket alkotunk és fogyasztunk, komoly ideológiai többlettel is bírnak, hiszen formálják a világról alkotott képzeleteinket, jellemző vizuális látásmódjainkat (Berger, J. 1972), sőt a jellemző tájérzékeléseinket is (Minca, C. 2013). Cosgrove klasszikussá vált művében (1998) elsősorban kultúrtörténeti perspektívából vizsgálja

azt, hogy miként alakult ki a kapitalizálódó táj a korai Itáliában és az ipari forradalom angolszász világában.

A posztmodern szövegcentrikus társadalomértelmezés érhető tetten azokban a megközelítésekben, amelyek bár szorosan kapcsolódnak Cosgrove felfogásának alapjaihoz, nem a tájak képiségét, hanem szövegek általi megformáltságát kutatják. Ez a kontextus hozta létre a táj olvasásának, metaforikusságának vizsgálatát (Barnes, T. J. 1992, Duncan, J. S. 2004).

Hamar egyértelművé vált azonban, hogy az elméleti, kultúrtörténeti, diskurzus(történeti) kutatások csak korlátozott mértékben képesek eleget tenni a társadalmi olvasatok megismerésének. Ezt fogalmazza meg Peter Jackson (1993), amikor hangsúlyozza: az elméletalkotók nem engedhetik meg maguknak, hogy eleve feltételezettnek vegyék a tájhasználók olvasatait.

Ez részben már összeesik azzal a táj kutatási irányzattal, amely nem tudományos absztrakciókból, vagy politikai, társadalmi reprezentációk elemzéséből kívánja (deduktívan) értelmezni a tájat és annak társadalmiságát, hanem annak induktív vizsgálatából, a táj használóiból akarja megérteni azt. Ennek a legkiterjedtebb elméleti megalapozottsága a fenomenológiai tereleméletből származik. Ez a megközelítés tehát a tájat nem mint reprezentációs médiumot, vagy mint mediatizált reprezentációt elemzi, hanem az abban való mindennapi életet kutatja.

Az irányzat legnagyobb hatású teoretikusa Tim Ingold (1993), aki saját álláspontját részben épp Cosgrove-val szemben fogalmazta meg. Ingold elméleti kiindulópontja annak a klasszikus megkülönböztetésnek a tudatosítása, majd elutasítása, amely a táj és annak szemlélője között fennáll. Érvelése szerint a táj nem az emberi érzékelés és gondolkodás *tárgya*, nem egy látvány vagy egy reprezentáció, hanem az abban való léten, használaton keresztül az ember és a táj egységgé válnak. Továbbá a tér (*space*) absztrakt fogalmától is elkülöníti a tájat: a tér egy absztrakciós fogalom, míg a táj az a hely, amiben élünk, azaz különböző nem-rationális tartalmakkal is telítődik, illetve nem az abszolút tér egy kivágott darabja, hanem az érzékelés, megélés által rendelkezik elmosódott határokkal. Azaz a térhez a szimbolikus tartalmak hozzá vannak kapcsolva (mivel szimbolikus térformálás csatolja azokat a területhez); a tájban a környezet eltérő (mindennapi) használati módjain keresztül alkot jelentéseket a tájhasználó. Éppen ezért a performancia, a testi megtapasztalás, az érzélem és affektus kerülnek fókuszpontba az ilyen elméleti háttérű kutatásokban.

Szembevetendő, hogy Ingold érvelése sok elemében hasonlít Henri Lefebvre tereleméletéhez. A táj fogalma Lefebvre tereleméletének számos vonatkozását magába sűríti, még annak ellenére is, hogy az nem szerepel a szerző fontosabb terminusai között. A kapcsolat kimerítő összehasonlítására nem vállalkozik ez a dolgozat, csupán azt vetíti előre, hogy még elvégzendő feladat Lefebvre tereleméletének összevetése a Ingold tájfogalmával. Szükségszerű ellentmondás nincs a modern, relativista terelemélet, illetve a földrajz és antropológia diszciplínáin belül megfogalmazott újabb tájkonceptiók között. Kevésbé közismert, de ahogy azt Lefebvre elméletének keletkezéstörténetét feltáró munkájában Łukasz Stanek (2011) is bemutatta, a pireneusi vidéken folytatott kutatásai járultak hozzá a társadalmi világ és a táj kölcsönhatásának továbbgondolásához. A tértermelés történetét feldolgozó tanulmányában (Lefebvre, H. 2002) – Cosgrove-hoz hasonló módon – a perspektíva, a térhierarchia, a térszimbolizáció és a kapitalizmus kibontakozását is bemutatja, amelyek mindenképp átfedést mutatnak a táj fogalmával is.

A táj és társadalom kapcsolatának folyamatos újragondolása egyre inkább kinyitotta a fogalmat a városi terek irányába is. Amint azt az amerikai kulturális földrajz történetének jelentős alakja, Wilbur Zelinsky (2011) is megfogalmazta, egy magasan urbanizált népességű társadalomban a táj fogalmát csak a vidéki/természeti tájakra redukálni leginkább tudománytörténeti berögződésnek tűnik, semmint tudományosan indokolható döntésnek. A korábbi egyedi, szimbolikus (nemzeti) tájak helyett a mindennapiság terei is az újabb táj kutatások terepévé válhattak. Bourdieu konfliktus-centrikus térelmélete (1989) értelmében ugyanis egyértelmű, hogy a város is (kulturális) küzdelmek, reprezentációk terepe.

Szubjektivista etnicitás-elméletek

A korábbi primordialista/esszencialista etnicitás-koncepciókkal szemben fogalmazódott meg a szubjektivitásra, mentalitás-kutatásokra épülő új etnicitás-fogalom. Különösen fontos elméleti háttér volt ehhez a „társadalmi képzelet” (Castoriadis, C. 1987) és a közösségek kapcsolatának kidolgozása. Ennek legismertebb nacionalizmus-elméleti klasszikusa Benedict Anderson *Elképzelt közösségek* című munkája (Anderson, B. 2006). Ebben a közösségi öntudat megteremtését tartja a nemzeti közösségek konstitutív tényezőjének, amelyet a nyomtatás, a térképek, az irodalom és a média teremt meg. Azaz a nemzet nem a társadalmi, hatalmi viszonyokon kívül álló történelmi esszencia, hanem társadalmi ágensek tevékenységének eredménye.

Nagyban épít Andersonra a globalizáció és a lokalitás egyik jelentős teoretikusa, Arjun Appadurai (1996, 2001) is. A modern nemzetállamok által teremtett narratívák/diskurzusok és a lokális identitáskonstrukciók kapcsolatára fókuszálva használja az *ethnoscape* fogalmat, amellyel nem elsősorban az etnicitás meghatározására törekszik, hanem annak bemutatására, hogy a miként változik meg az etnicitás értelmezése, a nemzetállami diskurzusok miként befolyásolják a hétköznapi érzékelést, tárgyakorlatokat. Az etnicitás már nincs egyértelműen területhez kötve, és a korábbi csoporttudatok is elmosódnak. Éppen ezért a saját etnotáj-koncepciójában a dinamikusság, a változás leírása kerül fókuszpontba, ez adja a fogalom magvát.

Thomas Hylland Eriksen (2008) etnicitás-meghatározásában a kulturális különbségek mellett a megkülönböztetés és a rendszeres érintkezés fontos tényező. Meghatározásában az etnicitás nem tulajdonság, hanem viszony. Szükséges a csoportok közötti találkozás a határok és különbségek folytonos újrafogalmazásához, újramegéléséhez, illetve a különbség újratudatosításához is. Ahogy azt a szerbek és horvátok esetében a posztjugoszláv állapotban kiemeli, bár csekély a kulturális különbség, az eleve adott interetnikus kapcsolat befolyásolja az etnicitás megélését.

Brubaker (Brubaker, R. et al., 2004, 2011) a weberi és fenomenológiai etnicitás felfogásából kiindulva a kategorizáció szubjektív megközelítéseit állítja fókuszba, az etnicitást elsősorban a szubjektumok hitvilága (*beliefs*), percepciói, értelmezései és identifikációi mentén meghatározva. Elsősorban az azonosulás és elhatárolódás szubjektív folyamata felől ragadja meg az etnicitást, amelyben az etnikai kategóriákat önmegjelölésre és más egyének/csoportok megjelölésére használják, továbbá a naiv csoporttudatot feltételező etnicitás-felfogásokat is elutasítja.

Egy új etnikai táj fogalom felé

Mint látható a fenti etnicitás-elméletekből, a szubjektivitást, a kategorizációt hangsúlyozó definícióiból kiindulva értelmezhető tehát újra az etnikai táj fogalma. Keményfi Róbert (2010) az etnicitás és a tér kapcsolatát a kognitív földrajzból (leginkább a Lynch-féle mentális-térképezésből) kiindulva látta indokolhatónak, elsősorban az etnikai kartográfia ellenében érvelve, mivel az az etnicitást „lobbanékonyságától”, szituatív és konstruált jellemzőitől fosztja meg. Etnicitás és tér kapcsolatát a társadalomföldrajzban nemcsak az etnikai térképezés vizsgálja, az etnikai földrajz térkép-fétise is jelentősen halványodott. Továbbá a Lefebvre-i térelmélet alapján is csak részben fogadható el. A tér trialektikus koncepciójában (Berger, V. 2018) a tér absztrakt elgondolása és megélése is fontos. Tehát bár az etnicitás kulcseleme az érzékelés, ha pusztán erre redukáljuk, annak térbeliségéből csak keveset tudhatunk meg, hiszen az érzékelés, és az érzékelés feltételei és térbe ágyazottak, téropolitikák eredményei is. A tér anyagi aspektusainak termelése (azaz például az infrastruktúra) extrémén megnyilvánul bizonyos esetekben, mint például a gettósodás vagy a határfalak képzése esetében. A térreprezentációk ezeket lebonthatják vagy megerősíthetik, illetve kialakíthatnak bizonyos diskurzusmintákat, amelyek az egyéni észleléseket irányíthatják. Az etnicitás bizonyos történelmi pillanatokban nagy jelentőségre tesz szert, amely gyakran a politikai/kulturális elit diskurzusai miatt jelenik meg a társadalmi (városi) életben, többek között térbeli jelenségek kíséretében.

Az etnicitás megtapasztalásában a várost nem tekinthetjük egy egységként, hiszen a különböző városi tájegységek különböző módon járulhatnak hozzá az etnicitás megélésehez. A posztoszocialista átmenet során a nagyvárosok átalakuló szerkezete a városon belüli szélsőséges tagolódást, „gated communities”-ek létrejöttét (Hirt, S. 2012), tehát a közös tértapasztalatok eltűnését hozta magával. Éppen ezért a tájegységekre fókuszált etnicitás-tapasztalatot azért érdemes elemezni, mert így a város különböző etnicitás-percepcióit is megismerhetjük, továbbá mivel ezek a tájak makroszintű tértermelési folyamatok eredményei is, ezért ezek lokális hatásaira is fontos következtetéseket nyerhetünk.

Ahogy Keményfi is hangsúlyozza, nem lehet kiemelni a táj meghatározásainál egyetlen tulajdonságot, és az alapján definiálni azt, mivel a táj komplexitása veszik el így. Ez az etnicitás esetében hangsúlyosan igaz. Éppen ezért a fogalom csak az etnicitás-vizsgálatok esetében lehet használható, és nem társadalmi tényként (tehát mintha egy olyan objektív létező jelenség lenne, amely akár akkor is működik, ha a társadalom még csak nem is ismeri fel), az abszolút tér faktuális térleírásaként, az etnicitás térben való rögzítéseként, hanem a tértermelés által létrejött tájak és a társadalmi képzelet, megélés kölcsönhatásában létrejövő, etnikailag kategorizált téregységeket lehet így megnevezni.

Összegzés

A tájfogalomnak főként az amerikai társadalomföldrajzban van jelenleg is élő empirikus hagyománya. John A. Cross (2017) az USA etnikai tájairól írt monográfiájának következtetéseit, elemzési módját nem igazán lehet átültetni kelet-közép-európai kontextusba. Az amerikai etnikai táj-kutatást nagyban meghatározza a „melting-pot”-gondolat hagyománya (implicit elfogadása vagy tagadása): van-e egységesülő amerikai kulturális táj, mi az „eredeti amerikai kulturális táj”, miként lehet megőrizni a különböző etnikumok kulturális

hagyományait a tájban stb. Ugyanakkor azok a kutatások, amelyek azt vizsgálják, hogy a betelepülők miként tették otthonná/otthonossá a tájat, alapot szolgálhatnak az etnikai táj fogalmának egy, a térségünkben is hasznos megközelítésének kidolgozásához.

A fogalom empirikus tesztelésére kiváló terep a Balkán. A délszláv háborút követően jelentős népességmozgások történtek (Reményi, P. 2014), amelyek az etnicitáspercepciókat is szükségszerűen befolyásolták. Szarajevó esetében például a feszültségek gyakran nem a várt szerb–bosnyák törésvonal mentén artikulálódtak, hanem a régi szarajevói–betelepülő kategóriában (Stefansson, A. 2016). Saját empirikus kutatásaim (Orsós, Gy. 2022) is arra engedtek következtetni, hogy kevésbé a szerb–bosnyák viszony jelenik meg etnikai konfliktusként a város mindennapjaiban, jóval inkább a közel-keleti arab turisták és a helyi lakosok viszonya. Azaz az új etnikai (jellegű) népességmozgások mindenképp indokolttá teszik a fogalom használatát.

A tér szimbolizációjáról, emlékezetpolitikai feszültségeiről már jelentős magyar kutatási előzmények is rendelkezésre állnak, mind a Balkán (Pap, N. 2016, Pap, N.–Reményi, P. 2020), mind pedig a Kárpát-medence vonatkozásában (Eröss, Á. 2018), amelyekre mindenképp lehet támaszkodni, ha a városi tájak és az etnicitás megélésének kapcsolatát szeretnénk kutatni.

Hivatkozott irodalom

- ANDERSON, B. (2006): *Elképzelt közösségek: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről* (Sonkoly Gábor, Trans.). L'Harmattan–Atelier.
- APPADURAI, A. (1996): *Modernity at large: Cultural dimensions of globalization*. University of Minnesota Press.
- APPADURAI, A. (2001): A lokalitás teremtése. *Regio* 12 (3), pp. 3–31.
- BARNES, T. J. (1992): *Writing worlds: Discourse, text and metaphor in the representation of landscape*. Routledge.
- BERGER, J. (1972): *Ways of Seeing*. British Broadcasting Corp.
- BERGER, V. (2018): *Térré szőtt társadalmiság*. L'Harmattan.
- BERKI, M. (2019): A 'kultúra' fogalmának változó értelmezése az angolszász kulturális földrajzban. In *KET: kultúrák és etnikumok találkozása: Dimenziók 2*. Martin Opitz Kiadó, pp. 35–44.
- BOURDIEU, P. (1989): Social Space and Symbolic Power. *Sociological Theory* 7 (1), p. 14. <https://doi.org/10.2307/202060>
- BRUBAKER, R.–FEISCHMIDT, M.–FOX, J. E.–GRANCEA, L. (2011): *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. L'Harmattan.
- BRUBAKER, R.–LOVEMAN, M.–STAMATOV, P. (2004): Ethnicity as cognition. *Theory and Society* 33 (1), pp. 31–64. <https://doi.org/10.1023/B:RYSO.0000021405.18890.63>
- CASTORIADIS, C. (1987): *The imaginary institution of society*. Polity Press.
- COSGROVE, D. E. (2004): *Landscape and Landschaft*. Bulletin of the German Historical Institute, pp. 35, 57–73.
- COSGROVE, D. E. (1998): *Social formation and symbolic landscape*. University of Wisconsin Press.
- COSGROVE, D. E.–DANIELS, S. (1988): *The Iconography of landscape: Essays on the symbolic representation, design, and use of past environments*. Cambridge University Press.

- COWARD, M. (2004): Urbicide in Bosnia. In: Graham, S. ed. *Cities, War, and Terrorism* 1st ed. Wiley, pp. 154–171. <https://doi.org/10.1002/9780470753033.ch9>
- CSORBA, P. (2010): Földrajzi tájakhoz fűződő identitástudat rétegei. *Tájökológiai Lapok* 8 (1), pp. 3–21. <https://doi.org/10.56617/tl.3952>
- CURTIS, N. (2011): *The pictorial turn (First issued in paperback)*. Routledge.
- CROSS, J. (2017): *Ethnic Landscapes of America*. Springer.
- DUNCAN, J. S. (2004): *The city as text: The politics of landscape interpretation in the Kandyian kingdom* 1st pbk. ed. Cambridge University Press.
- ERIKSEN, T. H. (2008): *Etnicitás és nacionalizmus antropológiai megközelítések* (Feischmidt Margit & Becze Szabolcs, Trans.). Gondolat PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
- ERŐSS, Á. (2018): *Szimbolikus terek és térhasználat többnemzetiségű városokban: Beregszász és Nagyvárad példája*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földtudományi Doktori Iskola.
- GINELLI, Z. (2018): Térbeli forradalmak: A ‘kvantitatív forradalom’ és a pozitivisták térelméletek. In: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus.
- GYÁNI, G. (2010): A tér nemzetiesítése: Elsajátítás és kisajátítás. *Helikon* 56 (1–2), pp. 239–257.
- HAJDÚ, Z. (1996): Az ‘államtáj’ és a ‘tájállam’ problematikája a magyar földrajztudományban 1948-ig. *Földrajzi Közlemények* 120 (2–3), pp. 137–149.
- HARTHSHORNE, R. (1939): *The Nature of Geography*. Association of American Geographers–Rand McNally.
- HIRT, S. (2012): *Iron curtains: Gates, suburbs, and privatization of space in the post-socialist city*. Wiley & Sons.
- INGOLD, T. (1993): The temporality of the landscape. *World Archaeology* 25 (2), pp. 152–174. <https://doi.org/10.1080/00438243.1993.9980235>
- JACKSON, P. (1993): Towards a cultural politics of consumption. In: Bird, J. ed. *Mapping the Futures: Local Knowledge, Global Change*.
- KÁDÁR, L. (1941): *A magyar nép tájzsemlélete és Magyarország tájnevei*. Országos Táj- és Népkutató Intézet.
- KEMÉNYFI, R. (2002): Az „etnikai táj” kultúrnemzeti mítosza. *Regio* 13 (4), pp. 93–108.
- KEMÉNYFI, R. (2010): Földrajzi tér és etnicitás. A kritikai goegráfia tanulságai. In: Feischmidt, M. ed. *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, pp. 99–113.
- KOGUTOWICZ, K. (1930): *Dunántúl és Kisalföld*. M. kir. Ferenc József Tudományegyetem Földrajzi Intézete.
- LEFEBVRE, H. (2002, 1975): *Die Produktion des städtlichen Raums*. AnArchitektur. https://anarchitektur.org/aa01_lefebvre/aa01_lefebvre.pdf
- MINCA, C. (2013): The cultural geographies of landscape. *Hungarian Geographical Bulletin* 62 (1), pp. 47–62.
- ORSÓS, GY. (2022): Szimbolikus térfoglalás Szarajevóban. *Mediterrán És Balkán Fórum* 16 (2), pp. 35–48.
- PAP, N. (2016): *Magyarország és a Balkán—Kapcsolati terek és helyek*.

- PAP, N.–REMÉNYI, P. (2017): Re-bordering of the Hungarian South: Geopolitics of the Hungarian border fence. *Hungarian Geographical Bulletin* 66 (3), pp. 235–250. <https://doi.org/10.15201/hungeobull.66.3.4>
- PAP, N.–REMÉNYI, P. (2020): Encounters Between Islam and Christianity: Mohács and Kosovo Polje. In: O’Reilly, G. ed. *Places of Memory and Legacies in an Age of Insecurities and Globalization*. Springer International Publishing, pp. 285–305. https://doi.org/10.1007/978-3-030-60982-5_13
- PRINZ, GY. (1936): *Magyar föld magyar faj*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- RADNAI, D. S. (2023): Táj, régió, nemzet: Tájértelmezés és irodalomtörténet viszonya a 19. századi regionális irodalom kontextusában. *Replika* (128), pp. 83–99. <https://doi.org/10.32564/128.6>
- REMÉNYI, P. (2014): Községi szintű etnikai diverzitás változása a Nyugat-Balkánon 1991–2011 között. In: Reményi, P. ed. *Állam- és nemzetépítés a Nyugat-Balkánon*. Publikon, pp. 7–24.
- STANEK, L. (2011): *Henri Lefebvre on space: Architecture, urban research, and the production of theory*. University of Minnesota Press.
- STEFANSSON, A. (2016): Urban Exile: Locals, Newcomers and the Cultural Transformation of Sarajevo. In: Bougarel, X.–Helms, E.–Duijzings, G. eds. *The new Bosnian mosaic identities, memories and moral claims in a post-war society*. Routledge.
- SZÁVA-KOVÁTS, E. (1965): A földrajzi tájelmélet mai állása és alapvető filozófiai problémái. *Földrajzi Értesítő* 14 (2), pp. 277–289.
- TODOROVA, M. N. (2009): *Imagining the Balkans* (Updated ed). Oxford University Press.
- ZELINSKY, W. (2011): *Not Yet a Placeless Land: Tracking an Evolving American Geography*. University of Massachusetts Press.